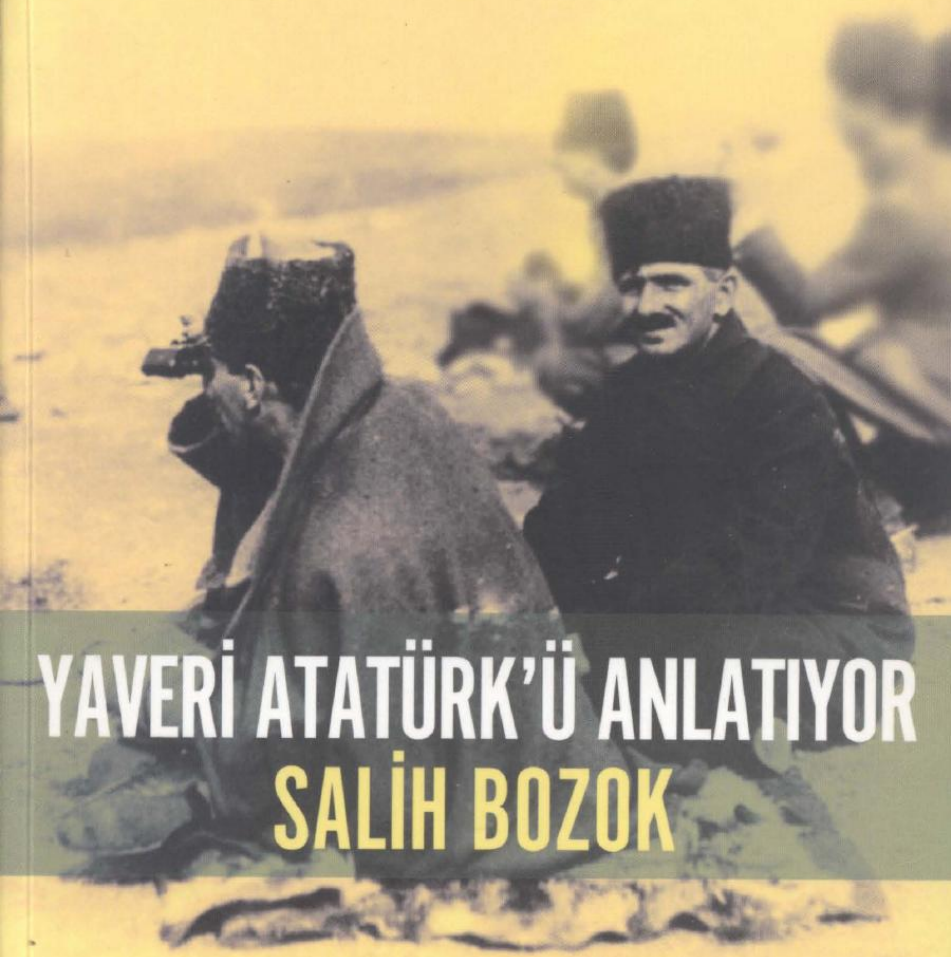
DK DOĞAN KİTAP

ANI

YAVERİ ATATÜRK'Ü ANLATIYOR

SALİH BOZOK

2. Baskı

Yayına Hazırlayan: CAN DÜNDAR

Yaveri Atatürk'ü Anlatıyor

YAVERİ ATATÜRK'Ü ANLATIYOR

Yazan: Salih BOZOK
Yayına hazırlayan: Can DÜNDAR

Yayın hakları: © Doğan Kitapçılık AŞ
1. baskı / nisan 2001
1. baskı / mayıs 2001 / ISBN 975-6719-63-X

Kapak tasarımı: Dipnot
Baskı: Altan Matbaacılık

Doğan Kitapçılık AŞ Hürriyet Medya Towers, 34544 Güneşli-İSTANBUL
Tel. (212) 677 06 20 - 677 07 39 Faks (212) 677 07 49

Yaveri Atatürk'ü Anlatıyor

Salih Bozok

Yayına hazırlayan: Can Dündar

Önsöz

"Atatürk'ün yaveri Salih Bozok, şuursuzca Saray'ın merdivenlerinden aşağı koştu. Alt katta boş bulduğu bir odaya dalıp kapıyı kapattı. Az sonra içerden tek el silah sesi duyuldu. Sesi duyup odaya koşanlar içerde onu kanlar içinde buldular.

Tabancasından kalbine sıktığı bir kurşunla devrilmişti."

1993'te Sarı Zeybek'i bu cümlelerle noktalamıştık.

O günden sonra belgeseli izleyen, kitabını okuyan hemen herkes bana Salih Bozok'u sormaya başladı.

Atatürk'ü uğruna ölecek kadar seven bu adam kimdi?

Ne olmuştu ona?..

Kurşunu kalbine sıktıysa daha sonra o günü nasıl anlatabilmişti?

Onlara biraz daha sabretmelerini söylüyordum. Yazıda hatalı bir sözcük vardı:

Bozok, merdivenleri "şuursuzca" inmemişti.

Ben bu önemli ayrıntıyı belgesel yayınlandıktan sonra Salih Bozok'un hayatta kalan tek çocuğu Muzaffer Bozok'tan öğrenmiştim.

80 yaşındaki Muzaffer Bozok, zaman zaman yaşlanan gözleriyle daha dün gibi hatırladığı o meşum 1938 yılını şöyle anlatmıştı:

"Ben o yıl 17 yaşında, Galatasaray'da 10. sınıfta talebey-

dim. Babam ise Savarona'daydı. Bana haber yollamış, 'Bu hafta sonu araba göndereceğim. Gelsin onunla konuşacaklarım var' diye. 'Eyvah yine top oynadığımı duydu, haşlayacak' diye korktum. Kızdı mı, çok sert olur, hatta döverdi. O gün bir makam arabası kapıya dayandı. 'Moskof Ziya' diye tanınan üniformalı bir şoför beni evden aldı. Arabada Kel Ali (Ali Çetinkaya) de vardı. Elini öptüm. Birlikte Savanora'ya geçtik.

O ters, aksi, vurdu mu çınlatan babam gitmiş, yerine müşfik, sevecen, cana yakın bir adam gelmişti. Beni karşısına oturttu;

'– Bak evladım' dedi, 'Artık koca adam oldun. Seninle açık konuşacağım. Hakikatleri bilmelisin: Atatürk çok hasta. Son günlerini yaşıyor. Onu ancak bir mucize kurtarır. Sağlığı için hep dua ediyoruz ama şayet ona bir şey olursa ben de yaşamamaya kararlıyım. Benim için ondan sonra hayat düşünülemez artık...'

Bunları o kadar ciddiyetle söylemişti ki, ben karşısında ağlamaya başladım.

– Ağlama oğlum. Erkek adam ağlamaz, dedi. İçerde uyuyan Atatürk'ün sesimi duyup rahatsız olabileceğini söyledi. Beni susturdu.

Konuştuklarımızın aramızda kalmasını istedi.

Annemler o sıra Avrupa'daydı. Onlara da telgraf çekip bir an önce trenle dönmelerini istemiş. 'Sen de kendine çekidüzen ver. Annenler gecikirse senin yapacağın şeyler var. Ailenin erkeği sensin. Annen, ablaların sana emanet. Oku, memleketine faydalı bir adam ol' dedi.

Babam bunları söylerken hıçkıra hıçkıra ağlıyordum. Hiçbir şey söyleyemedim.

Beni öptü ve uğurladı."

Henüz 17 yaşındayken babasının ölüm kararını kendisinden dinleyen bir çocuk ne hisseder?

Korku?.. Endişe?.. Hüzün?..

Belki hepsi birden...

Sonradan bir sabah, bir başka ayrıntıyı öğrenmiş Muzaffer Bozok...

Okula gitmek üzere kapıdan çıkarken, banyoda tıraş olan

babası, "Gel evladım öpeyim seni" diye yanına çağırmış. Orada vedalaşırken babasının göğsünü kapattığını fark etmiş.

Meğer Salih Bozok, Atatürk'ün ardından seçebileceği en kolay ölüm yöntemini belirlemek için hekimlere danışmış. Atatürk'ü tedavi eden doktorlardan birine:

– Doktor, insan kalbinin hangi tarafına kurşun yerse ölür, diye sormuş.

Doktor:

"– Aç göğsünü göstereyim, demiş.

Bozok, doktorun parmağıyla gösterdiği noktayı hemen tentürdiyotla işaretlemiş.

– Yanlış yere nişan alıp ona kavuşamamaktan korkuyordum, demiş daha sonra...

Yani 10 Kasım sabahı muhafız kumandanı İsmail Hakkı Tekçe'nin odasında yaptığı şey, "şuursuz" bir feveranın yansıması değil, aylar süren bir hazırlığın sonucuymuş.

Bozok, odaya girdikten sonra tam işaretlediği noktaya sıkmış kurşunu... Lakin vücudu çok yağlı olduğu için kurşun kalbin bir iki milimetrelik bir sapmayla sıyırmış, ciğerini boydan boya delip geçmiş, sırtına saplanıp kalmış.

Dostları kanlar içinde hastanaye kaldırmışlar Bozok'u...

Operatör (Kara) Kâmil Bey'in vücuttan çıkardığı o kurşunu Salih Bozok'un kızı, ölene dek boynunda kolye olarak taşımış.

10 Kasım 1938'i anlatırken "O sabah ben her zamanki gibi mektebe gittim" diyor Muzaffer Bozok:

"Saat 9.30'da müdüriyete çağırdılar. 'Eve gitmen lazım' dediler. Sokağa çıkar çıkmaz olanları anladım. Çünkü bayraklar yarıya inmişti. Evimiz Osmanbey'deydi o zaman... 'Nerede babam' diye sordum. 'Şişli Sıhhat Yurdu Hastanesi'nde' dediler. Koşarak gittim. Olup biteni orada öğrendim. Atamı kaybetmiştim, babamı da kaybetmek üzereydim. Babam, canı çok kıymetli bir insandı. Böyle bir şeyi nasıl yapabildiğine inanamadım önce... Ancak Atatürk sevgisi o kadar büyüktü ki, onsuz bir dünyayı anlamsız buluyordu".

Salih Bozok, intihar girişiminden sonra 1 yıl ölü gibi yaşadı. Zaten rahatsız olan kalbi, bir de sıyırıp geçen kurşunun etkisiyle hepten yorgun düşmüştü.

O sert, otoriter adam, sakin, suskun bir kişiliğe bürünmüştü. Bütün gün odasına kapanıyor, hiçbir şeyden zevk almıyordu.

Biraz iyileşir gibi olunca İsmet Paşa, kendisini Ankara'ya çağırttı:

– Sen bana Atatürk'ten yadigârsın. Seni mebus yapmak istiyorum, dedi.

Ve Bozok ömrünün son 1,5 senesini Ankara'da Bilecik milletvekili olarak yaşadı.

Bozok anılarına 1910 yılından başlıyor. Lakin Atatürk'le dostlukları daha eskiye dayanıyor.

O da Atatürk gibi 1881 Selanik doğumlu...

"Selanik'ten mahalle komşulukları, hatta uzaktan akrabalıkları var.

İlk subaylık yıllarında beraberler...

1908'de Hürriyet'in ilanından sonra yolları yine Selanik'te kesişiyor.

Atatürk'ün onu daha o yıllardan "ömür boyu yoldaş" olarak seçtiğini gösteren ilginç bir sahne vardır:

Selanik'te meşhur Olimpos gazinosunda oturdukları bir akşam, Mustafa Kemal sofradaki dostlarına ilerde nasıl iktidara geleceğini anlatır.

Sonra da orada bulunanlara istikbaldeki görevlerini açıklar:

Masadakiler, Fuat Bulca, Nuri Conker, Fethi Okyar, Salih Bozok hayretle izlerler onu...

Herkesin görev taksimi yapıldıktan sonra sıra Bozok'a gelince:

– Salih der, ... seninle hiç ayrılmayacağız. Seni kendime yaver yapacağım.

Masadakiler sorarlar:

– Peki sen ne olacaksın?

Yanıt kısadır:

– Ben size bu görevleri verecek adam olacağım.

Gerçekten de öyle oldu.

Atatürk, onlara o görevleri verecek mevkie geldi.

Ve Salih, Suriye Cephesi'nden itibaren onun emrine gir-

di. Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna dek yaverliğini yaptı.

Kısa bir ayrılıktan sonra Kurtuluş Savaşı yıllarında Ankara'da yeniden buluştular. İkinci Meclis'te o zamanlar adı "Bozok" olan Yozgat'ı temsilen milletvekilliği yaptı. Ama asıl işi hudutsuz bir sevgiyle bağlı olduğu Atatürk'e omuz vermekti. O Atatürk'ün başyaveri, "güzel gözlü, burma bıyıklı Salih"iydi.

O dönem çekilen her resimde Ata'nın hemen yanıbaşında görünen bu güleç yüzlü adam, Atatürk ölene dek bir gölge gibi onu izledi.

... hatta denilebilir ki, ölümünden sonra bile...

Büyük adamların sırlarına ortak olanlar, hiçbir zaman "her şey"i yazmamışlardır.

Atatürk'ün kesintisiz birlikte olduğu yegâne dostu ve özel hayatının en yakın tanığı sayılabilecek Bozok da muhtemelen bildiklerinin, gördüklerinin milyonda birini yansıttı anılarına...

Çoğunu, bir sır olarak beraberinde götürdü.

Kitaba baktığımızda Bozok'un kendisini Atatürk'ün gölgesine saklayıp, sadece hayran olduğu ve saygı duyduğu lideri anlattığını, ancak pek çok önemli olayı es geçtiğini görüyoruz.

Yine de anıların satır aralarında yüzlerce ilginç ayrıntı var:

Başta, 1910'lardan başlayarak Mustafa Kemal'in cepheden en yalın, en doğal haliyle kaleme aldığı mektuplar...

Bu mektuplarda Mustafa Kemal'in Bingazi'de fasulye ayıklama sahnesi de var,

... Cabub'da "çarşaf üzerinden dahi dişi görmeden" geçirdikleri 3 ayın öyküsü de...

... İskenderiye'den İstanbul'a "ne kadar züğürt döneceğine" ilişkin yakınmalar da...

Ama aynı zamanda, daha 1912 yılında "vatanın mutlaka selamet bulacağına" ilişkin bir inancın, "memleketi sarsan buhran"a ilişkin teşhislerin ve savaşın muhtemel neticesine ilişkin öngörülerin de izleri ve belgeleri var bu satırlarda...

Bu anılarda bir an yılgınlığa düşerek emekli olup köşesine çekilmeyi düşünen...

... Enver Paşa'ya "Makamınızda gözüm yok, o makam bana küçük gelir" diye meydan okuyan...

... Daha 1919 ağustosunda annesine "hareketimizin somut neticelerini pek yakında bütün dünya görecektir" diye yazan...

... Esir aldığı Trikopis'e Napolyon'u örnek gösteren...

... İzmir'de kendisine diklenen İngiliz konsolosu odasından kovan...

... Annesinin mezarı başında ulusal egemenlik yemini eden bir Mustafa Kemal bulacaksınız.

Tabiî Latife Hanım'la evlenmelerinin ve boşanmalarının öyküsünü, İnönü'yle küslüklerinin içyüzünü, sofrada kopan kimi kavgaların ilginç ayrıntılarını ve Atatürk'ün hastalığının perde arkasını da...

Bozok bunları Atatürk'ün sağlığında yayımlamadı.

Bunun nedeni, 1 ocak 1936 günü kaleme aldığı uzun vasiyetinde yazılı... Çocuklarına bıraktığı vasiyetin 3. maddesi aynen şöyle:

"Atatürk'le birlikte yaptığım seyahatlere dair bazı defterlerde notlarım olduğu gibi, Atatürk'ün bana gönderdiği çok kıymetli mektupları vardır. Bunları neşretmek için benden satın almak isteyenler olmuştur, fakat Atatürk buna müsaade etmedi ve 'Bunları biz öldükten sonra neşretmek üzere çocuklarına miras bırak' dedi. Ben de onun için hepsini muhafaza ederek size miras bıraktım".

Bozok, iyileştikten sonra bu notlar ve mektupları "anılar"a dönüştürdü.

Ölmeden 5 ay önce tamamladığı anılarının sonuna da şu notu düştü:

"Uzun yıllar yanlarında ve yakınlarında bulunduğum büyüklerimizin resmî ve hususî hayatlarına ait bildiklerimi, gördüklerimi ve aralarında geçen bazı hadiseleri kendi tarafımdan hiçbir fikir ve mütalaada bulunmadan, olduğu gibi kaydederek tarihe karşı bir hizmet ifa etmek isterim. Elimde mevcut olan vesikaları da buradaki yazılarımla birlikte çocuklarıma değerli bir miras olarak terk edeceğim. Bu satırları yazarken 60 yaşıma girmiş bulunuyorum. Atatürk'ün sayesinde her türlü saadete nail olmuş bulunduğumdan

millet ve memleketimin saadet ve selametini dilemekten başka hayatta hiçbir emelim kalmamıştır. Binanaleyh vesikalara istinat ettirerek yazmak istediğim hatıramı okuyacak olanların yazılarım samimiyetinden emin olmalarını her şeyden önce rica ederim.

1.1.1941/Bilecik Mebusu Salih Bozok."

Bozok bu satırları yazdıktan 4,5 ay sonra 1941 yılının 25 nisan günü Suadiye'deki köşkünde öldü ve Ankara'da akrabası Nuri Conker'in yanına gömüldü.

Ölümünün ardından elindeki Atatürk'e ait mektup ve belgeler ailesi tarafından Harp Akademileri Komutanlığı'na armağan edildi.

Anıları ise yıllar önce değerli araştırmacı İsmet Bozdağ tarafından derlendi, daha sonra oğlu Cemil S. Bozok'un anılarıyla birlikte yayımlandı. Ancak Cemil Bozok'un ve iki kız kardeşinin vefat etmelerinin ardından bu önemli belge tamamen ortadan kayboldu, unutulup gitti.

Sarı Zeybek'in yayımından sonra tanıştığım, Salih Bozok'un hayatta kalan son çocuğu Muzaffer Bozok, artık 80 yaşına geldiğini ve anıları yeniden yayımlamak istediğini söylediğinde doğrusu büyük heyecan duydum.

Kendisinin anıları da babasınınki kadar ilginçti:

1921 yılında İstanbul Bağlarbaşı'nda doğmuştu.

Babası Salih Bozok, o sıralar Ankara'da Mustafa Kemal'in yanında olduğundan, oğlunu ancak doğumundan üç ay sonra görebilmişti.

Oğluna önce "Mustafa Kemal" adını koymak istemiş, ancak Paşa "Bugünlerde birbiri peşi sıra zaferler kazanıyoruz. Oğlunun adı 'Muzaffer' olsun" deyince isim belli olmuştu.

Ankara'da halen İngiliz Sefareti'nin bulunduğu evde oturuyorlardı.

Küçük Muzaffer, Ankara'ya gelir gelmez savaş karargâhının neşe kaynağı olmuştu. Akşam oldu mu Kemal Paşa "Getirin bakalım haylazı" diyor, kucağına alıp seviyordu.

2-3 yaşına gelince küfürleri ve taklitleriyle Çankaya'nın gözdesiydi artık...

Atatürk, Muzaffer'i dikkatle inceler ve "Bu çocuk büyük adam olacak. Gözlerinden okuyorum" derdi.

Muzaffer Bozok bugün için gülen yaşlı gözleriyle o günleri hatırlarken "Rahmetlik bir tek bende yanıldı" diye espri yapıyor.

İşte okuyacağınız anılar böyle uzun bir mazinin sonunda sizlere ulaşıyor.

Kitabı daha kolay okunur hale getirmek için Muzaffer Bozok'la birkaç ay üzerinde çalıştık. Bazı fotoğraflar ve belgeler ekledik.

Kitabın orijinalinde bulunmayan bölümlemeler ve ara başlıklar bana ait...

Diline gelince... Dönemin Türkçe'sinin lezzetini taşıdığı için bir anlaşılma zorluğu olmasına rağmen anıların metnine sadık kalmaya karar verdik.

Sadece bugünkü kuşakların anlamakta zorlanabileceği sözcüklerin altına dipnotlar koyduk.

Ve Salih Bozok'un anılarını, onun ölümünün 60. yıldönümü olan 2001 yılı nisan ayına yetiştirdik.

Bu tarihi mirasın sizlere ulaşmasına aracılık yapabildiğim için onur duyuyor, bu konuda bana güven ve destek veren Sayın Muzaffer Bozok'a saygılar sunuyorum.

Can Dündar
nisan 2001

Hatıralarıma başlarken

Türk inkılabının tarihini yazmak gelecek nesle düşen bir vazifedir. Ancak bugünkü neslin de mühim bir vazifesi, esaslı bir mükellefiyeti vardır. Her vatandaş inkılap tarihini alakadar eden bütün malumatını tarafsızca bir hisle tespit etmeli, tarihî vesikaları, gelecek neslin çocuklarına terk etmelidir.

Atatürk'le birlikte geçirdiğim müstesna ve şerefli günlerin hatıralarını yeniden yaşamak ve tatmak için bu vazifeyi, elimden geldiğince yapmaya çalışacağım.

İnkılabımızın siyasî, askerî ve içtimaî hareketleri yıldırım süratiyle birbirini kovaladı. Bu hareket ve hadiseleri basit bir görüşle tespit etmeye imkân yoktur. Çünkü bunlardan her birinin esaslı bir tetkike lüzum gösteren tarihî hususiyeti ve menşei vardır. Şüphe yok ki Türk inkılabının bayrağını taşıyan Atatürk, o inkılabın ruhunu, prensiplerini de nefsinde, işlerinde, mazisinde ve alelumum hayatında taşıyor. Bu itibarla Atatürk'ün hayatına, onun daha genç bir zabitken yaptığı mücadelelere ait en küçük tafsilatın, inkılap tarihi noktasından büyük bir ehemmiyeti vardır. Atatürk'ün el yazısıyla yazılmış, bana veya başkalarına gönderilmiş öyle mektup, muhtıra, rapor vb. vesikalar var ki onları bizzat kendileri bile ancak yeniden okuduktan sonra hatırlayabildiler. İnkılabımız bir tesadüften veya vaziyetin icabından değil, yıllardan beri düşünülerek varılan karardan doğmuştur.

Bundan yıllarca önce bana veya benim alakam bulunan bazı arkadaşlara gönderilmiş olan bu mektupları bugüne kadar mukaddes bir emanet gibi sakladım. Ben Atatürk'ü daha genç bir zabitken bugün herkesin onu Atatürk olarak takdir ettiği derecede sevmiş ve onun kudretine iman etmiştim. Bu kanaat ve imanımı kendisine daha o tarihlerde yazdığım mektuplarda ifade etmiş bulunuyorum. Sözünü ettiğim mektup ve vesikaların bende pek acı bir hatırası vardır:

Mütareke'nin ilk yıllarındaydı. Atatürk henüz Anadolu'ya geçmişti. Millî hareket başlamıştı. Anadolu'nun sinesinde çalışan Atatürk'e söz dinletemeyen Sultan'ın hükûmeti ve onun yardakçıları İstanbul'da ona yakından ve uzaktan nispeti olan herkese eziyet ederek hırslarını, kinlerini yatıştırmak istiyorlardı. Bir aralık benim de evimi basmışlar, evrakımı almışlar ve beni Bekirağa Bölüğü'nde hapsetmişlerdi. O hükûmetin icraatında sebep ve adalet aramak faidesizdi. Kendi nefsimi hiç de düşünmüyordum. Evde korku ve heyecan içinde bıraktığım aileme, çocuklarıma acıyordum. Fakat onlardan daha çok acıdığım şey, evimin aranması neticesinde büyük evrak ve vesikaların hainlerin eline geçmesi olmuştu. Çok sürmedi, talih bana güler yüz gösterdi: Ferid Paşa kabinesi düştü, ben de Bekirağa Bölüğü'nden çıktım. İlk işim, çalınan evrakımı aramak oldu. O tarihte Harbiye Nezareti başyaveri sonra da Cumhuriyet ordusunun en mümtaz bir ordu kumandanı olan Salih Omurtak Paşa'nın delaletiyle, birkaç mektup müstesna, bütün evrakımı geri almaya muvaffak oldum.

Salih BOZOK

Selanik'teki hayat

Mustafa Kemal'e kurşun attılar

Hatıralarıma 1910'lu yıllardan başlıyorum.

1909-1910 tarihinde Selanik'te müstesna bir hayat ve faaliyet hüküm sürüyordu. Bu hayatın müspet cephesi de, Meşrutiyet'i takip eden aylar ve hatta yıllar içinde Rumeli'yi kaybetmek, hele Selanik'i yad ellere bırakmak hiçbir Türk vatanperverinin hayaline sığacak bir şey değildi. Bu aldanış, bir gaflet eseri miydi, yoksa hayatın ve politikanın icaplarını bilmemekten mi neşet ediyordu? Herhalde o neticeden, bizim neslin günahtan, mesuliyetten kurtulmasına imkân yoktu. Nihayet gaflet ve cehalet, bir mazeret sayılamaz.

O zamanlar bizim aldandığımız nokta şu idi: biz zannediyorduk ki Meşrutiyet bir gayedir. Bu gayeyi istihsal ettikten sonra yapılacak bir şey kalmamıştı.

Vakıa, Meşrutiyet İnkılabı,[1] umumun heyecanı içinde muvaffak olmuştu, fakat onu takip eden hırs, kin ve taassup ateşi de memleketi anarşiye, inkıraza[2] götürüyordu. Hiç kimse tehlikeyi görmüyordu. Bu tehlikenin farkında olanlarsa mücrimane[3] bir kayıtsızlık içinde sadece hadiseleri bekliyorlardı. İttihat ve Terakki'nin, inkılabın ve bilhassa mesuliyetin merkezi olan Selanik, her gün İstanbul'dan gelen yeis

1 İkinci Meşrutiyet (1908).
2 Çöküntüye.
3 Suçlulara özgü.

verici haberler karşısında kuvvetinden bir kısmını kaybediyordu. Vatandaşlar arasında karşılıklı bir emniyet kalmamıştı. Halkın hükümete itimadı, hükümetin de halka hürmeti yok olmuştu. Ortalığı umumî bir yeis kaplamıştı. Hiç kimse politikacılardan artık bir şey beklemiyordu. Umumun ümidi, kendisine "Nigehban-ı Meşrutiyet"[4] unvanı verilen ordudaydı. Acaba vatanın bu elim vaziyeti önünde ordu nasıl bir vaziyet alacak, nasıl bir istikamet takip edecekti? Yazık ki, büyük kumandanlarda heyecan, faaliyet ve ateş namına hiçbir şey yoktu. Hepsi bedbin ve mütevekkil, hadiseleri bekliyorlardı. Onların bu bekleyiş vaziyetlerinde biraz da maziye, Meşrutiyet'ten önceki saltanat devrinin sahte yaldızlarına karşı bir nevi hasret ifade eden manalar da seziliyordu. Askerliğin teknik ve tatbikat cihetleri noksandı, İstibdat devrinin ihmal ettiği bu noksanları gidermek, Meşrutiyet İnkılabı'nın belli başlı vazifelerinden birini teşkil etmeliydi. Halbuki bir cihete ehemmiyet veren yoktu: bazı garnizonlardaki mevzii faaliyetler, bazı mümtaz kumandan ve zabitlerin himmetiyle oluyordu.

Bu faal garnizonlardan en önemlisi Selanik'teydi. Oradaki kıtalara sık sık manevralar yaptırılıyor, atlı zabitan gezileri tertip olunuyor, harp oyunları yapılıyordu. Bütün bu faaliyetin dimağı ve mihveri Erkânıharp Kolağası Mustafa Kemal Bey'di. Mustafa Kemal, muhitte, zabitler arasında pek müstesna bir muhabbet ve itimat kazanmıştı. Onun yalnız askerlik sanatında değil memleketin umumî işlerinde de derin bir vukufa malik olduğu, görüşlerinde ve düşünüşlerinde tam bir isabet bulunduğu, umum tarafından tasdik olunuyordu. Mustafa Kemal'in bu tefevvukunu,[5] amirleri de inkâr etmiyordu. Bunun içindi ki talim ve terbiye işlerinde, manevralarda, harp oyunlarının idaresinde, Erkânıharbiye seyahatlerinde rütbesinin küçüklüğüne rağmen onu daima harekât müdürü yaparlardı. Mustafa Kemal her vaziyetten ve vazifeden muvaffak ve binaenaleyh biraz daha kuvvetli olarak çıkıyordu. Deniz kıyısında Yonyo veya Kristal gazino-

4 Meşrutiyet'in koruyucusu.
5 Üstünlüğünü.

larında oturduğu masanın etrafı hemen daima onun tatlı sohbetlerinden istifade etmek isteyen büyük küçük rütbeli zabitlerle dolar, bu konuşmalar memleketin ve ordunun istikbaline ait tasavvurlara zemin teşkil ederdi. Onun daha o günlerde anlattığı ve dilediği şeyler bugün kavuştuğumuz idarenin esaslarından başka bir şey değildi.

Kolağası Mustafa Kemal Bey'in her zaman ve her yerde hiçbir endişe ve mülahazaya tabi olmaksızın ortaya attığı cesurane fikirleri dinleyecek kadar nefsinde kuvvet bulamayanlar, onun konuşmalarından, onun muhitinden kaçmayı tercih ederlerdi. Bu gibi adamlar, söylenen sözlerin Merkez-i Umumî'ye[6] veya Harbiye Nezareti'ne aksedebileceğini düşünerek korkarlardı.

1908 İnkılabı'nın muvaffak olmasında birinci derecede ordunun tesiri olmuştu. İnkılabın ilk günlerinde zabitlerin İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne dahil olması tabiî görülmüştü. Çünkü o zaman İttihat ve Terakki Cemiyeti, siyasî bir fırka olmaktan çok, memleketi istibdat idaresinden kurtarmaya memur, vatanî ve millî bir heyetten ibaretti. Memlekette siyasî fırkalar, siyasî cereyanlar, siyasî ihtiraslar doğduktan sonra elbette ordunun bu vaziyeti idame edilemezdi.[7] Ordunun siyasî bir fırkayla alakasını idame etmeye çalışanlar, bile bile hem orduya hem memlekete fenalık ediyorlardı. Herhalde ordunun, memleket müdafaasına matuf olan saf ve nezih faaliyet sahasına çekilmesi lazımdı.

1911 yılında ordunun Cemiyet'ten[8] ayrılıp ayrılmaması etrafında iki cereyan vardı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kendisi ordunun ayrılmasını kendi mevcudiyeti için bir felaket sayıyordu. O orduya istinat ederek[9] kuvvetini idameye taraftar bulunuyordu. Halbuki ordunun içinde ve dışında mühim bir zümre ordunun behemehal[10] ayrılmasını ve bunun için asla vakit geçirilmemesini istiyordu. Ayrılmaya taraftar olan zümrenin başında Mustafa Kemal Bey bulunuyordu.

6 İttihat ve Terakki Genel Merkezi.
7 Sürdürülemezdi.
8 İttihat ve Terakki'den.
9 Dayanarak.
10 Kesinlikle.

Mustafa Kemal Bey, Meşrutiyet İnkılabı'nın başlangıcında ve inkılap mücadelesinde İttihat ve Terakki dışında kalmış bir unsur değildi. Kendisi de Cemiyet'in sonradan iltihak etmiş bir azası değil, en sıkı devirlerinde çalışmış hakiki müessislerinden[11] biriydi. O ordunun Cemiyet'ten ayrılması lüzumuna kani olduğu güne kadar Merkez-i Umumî'yle irtibatını muhafaza etmiş, milletin çıkarlarına uygun olan icraata müzaheret eylemişti.[12] Nihayet onun vaziyetini, çevrede kazandığı hürmet ve itimadı istirkaba[13] başladılar. Bundan başka Mustafa Kemal ordunun, Cemiyet'ten alakasını kesmesi icap edeceğine dair olan kanaatini her toplulukta ve her muhitte tekrardan geri kalmıyordu. Orduyu siyasetten ayırmak ve onu devrin icap ettirdiği fennî tekamülat[14] ile kuvvetlendirmek ona bir ideal olmuştu. İttihat ve Terakki Merkez-i Umumîsi, kendisi için hayatî bir mesele telakki ettiği bu işi basit bir kararla halletmek istemedi. Müspet veya menfî kararın mutlaka bir kongre tarafından verilmesini iltizam etti. Şüphesiz kongreye gelecek azanın kendi fikirlerine taraftar olanlardan intihap edilmesine[15] de ihtimam eyledi. Mustafa Kemal Bey'in kongreye murahhas olarak iştirakine engel olmaya çalıştı. Fakat bütün bu tertibat, Mustafa Kemal'in kongre kürsüsünden kuvvetli kanaatini ifadeye, saf ve nezih müdafaasını yapmaya engel olamadı. En nihayet kongre Mustafa Kemal'in talakatı[16] ve mantığı karşısında kararını verdi:

"Ordu, İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle olan alakasını kesecek."

Yazık ki, Mustafa Kemal Bey'in bu mücadeledeki samimiyetini Merkez-i Umumî anlamamıştı. Artık Mustafa Kemal'in vücudu, Cemiyet'in varlığı için muzır görülüyordu. Onu izale etmenin[17] çaresini aradılar. Aleyhinde suikast tertip ettiler. Ve ona kurşun attılar. Bereket versin ki bütün

11 Kurucularından.
12 Yardımcı olmuştu.
13 Kıskanmaya.
14 Gelişmeler.
15 Seçilmesine.
16 Açık sözlülüğü.
17 Yok etmenin.

bu caniyane tertipler muvaffakiyetsizliğe uğradı. Çünkü talih, Türk milletinin halas[18] inkılap tarihinde ona büyük roller saklamıştı. Onun yaşaması mukadderdi. Çünkü fıtrat,[19] birkaç yıl sonra uçuruma giden memleketi kurtarmaya onu memur etmişti. Onun için o alçak kurşunlar boşa gitti. Kolağası Mustafa Kemal, bugünkü Cumhuriyet ve Atatürk devrini açmak imkânını bulmak için o badireden sağ ve salim çıkmıştı.

18 Kurtuluş.
19 Yaradılış.

Kolağası Mustafa Kemal

"Bana da 'Selanikli Kemal' derler"

1911 tarihinde Erkânıharp Kolağası Mustafa Kemal Bey hem Selanik'teki kolordu erkânıharbiyesinde[1] hem de 38. Piyade Alay Kumandanlığı'nda vazife görüyordu. 38. Piyade Alayı, kumandanının faaliyeti sayesinde talim ve terbiye itibariyle bir numune kıtası, bir numune mektebi olmuştu. Çok vazifeleri olmayan, faal kıtalarda bulunmayan genç zabitler, bu alayın manevralarına, talimlerine, derslerine iştirak ediyorlar, mümtaz kumandanının orduda şimdiye kadar görülmemiş bir tarzdaki ilmî ve amelî derslerinden istifadeye can atıyorlardı. Mustafa Kemal Bey, bu zabitlerle de ayrı ayrı alakadar olur, müşküllerini halletmeye çalışırdı. O tarihte Hadi Paşa[2] ordu müfettişi, Hasan Tahsin Paşa[3] kolordu kumandanı, 1907 Yunan muharebesinde adını işittiğim Enver Bey[4] fırka kumandanıydı. Mersinli Cemal Bey[5] de müfettişlik erkânıharbiye reisiydi.

Türk zabitlerinin, Türk askerlerinin kahramanlığı dillere destandır. Şüphesiz Türk ordusunu dünyanın en cesur ordusu saymakta mübalağa yoktur. Bunu yalnız biz Türkler iddia etmiyoruz, bütün dünya bu hakikati itiraf ediyor. An-

1 Kurmayında.
2 Sevr Antlaşması'nı imzalayanlardan.
3 Selanik'i Yunanlılara teslim eden.
4 Enver Paşa.
5 Mersinli Cemal Paşa.

cak bu mümtaz orduya kumanda edebilecek adam ister. Onun meziyetlerinden, kahramanlıklarından istifade etmesini bilecek kumandan ister. Türk tarihindeki bunca mağlubiyetimizin mesuliyetini askerlerimize, zabitlerimize atfetmekte isabet yoktur. Bütün günah onlara kumanda etmesini bilmeyen cahil kumandanlarındır. Türk ordusu iyi bir kumanda altında bulundukça daima muzaffer olmuştur. Tarihin şahadeti böyledir.

Mustafa Kemal Bey, Türk ordusunun kumanda vaziyetini pek zayıf buluyordu. Ordunun başında bulunan büyük kumandanlarda ne askerlik sanatının istediği vasıflar ne de nazarî ve amelî malumat mevcuttu. Türk ordusunun kumanda heyeti ile büyük devletlerin değil, hatta Balkan devletleri ordularının kumanda heyetleri arasında yapılacak bir mukayese, insanı ümitsizliğe götürüyordu. Halbuki Türkiye'nin vaziyet ve istikbali bir tehlike arz ediyordu. Meşrutiyet'in ilanından sonra devletin idaresine ve ordumuzun teşkilatına yeni bir nizam vereceğimize hükmeden Balkanlılar, son zamanlarda faaliyetlerini, hazırlıklarını artırmış bulunuyorlardı. Belli ki ilk fırsattan istifade edeceklerdi. Ne yazık ki askeri ve mülkî yüksek mahafilde,[6] ne bizdeki noksanı, ne de hududumuzun ötesinde cereyan eden faaliyetin manasını anlayan kimse vardı. Keskin ve zehirli bir politika havası halkın asabını germiş, bütün faaliyet küçük politika manevralarına münhasır kalmıştı. Memleketin ve hatta inkılabın yegâne müdafaa kuvveti olan ordu, ehliyetsiz kumandanlar elinde fena bir akıbete mahkûm bulunuyordu. Mustafa Kemal Bey bu hakikatleri açıktan açığa söylüyor ve ekseriya bu tenkitlerini bizzat büyük kumandanlara karşı da aynı açıklık ve acılıkla tekrardan geri kalmıyordu. Mustafa Kemal Bey, bir aralık orduyu gençleştirmek, kumandanlıkları aciz ellerden kurtarmak, orduya ilim ve sanat aşkını aşılamak gayesiyle gizli bir cemiyet teşkil etti. Maksadı bu cemiyetin teşkilatı vasıtasıyla fikirlerini yaymak ve bir defa bu kanaatlerini kabul ettirdikten sonra vaziyetin icabatına göre harekete geçmekti. Cemiyetin ilk idare heyetinde Nuri Bey,[7] Fu-

6 Çevrelerde.
7 Nuri Conker.

at Bey,[8] Rasim Bey,[9] Mahmut Bey,[10] Topçu Hamdi Bey bulunuyorlardı. Cemiyetin teşkilatına başlandı. Fakat bu teşkilat bitmeden Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa'dan gelen bir telgrafnamede "Mustafa Kemal Bey'in acilen İstanbul'a izamı"[11] emrediliyordu. Bu akıbet birçoklarını hayrete düşürmedi. Çünkü Mustafa Kemal Bey'in Selanik'teki faaliyeti, Selanik'teki kıtaat[12] üzerindeki nüfuzu bazılarını korkutuyordu. Bir hadiseye meydan vermeden onu Harbiye Nezareti'ne şikâyet etmişler, buradan aldırılmasını istemişlerdi. Kendisi bu tertibatın manasını tamamen anlamış ve hatta nereden geldiğini de bulmuştu. İstanbul'a gideceği gün ben de istasyonda bulunuyordum. Teşyi edenler[13] arasında o zaman müfettişlik erkânıharbiyesinde bulunan Miralay Garip Mustafa Bey de vardı. Mustafa Kemal Bey bir aralık bu zata sordu:

"Mustafa Bey, beni niçin İstanbul'a çağırıyorlar?"

Garip Mustafa Bey sadece "Bilmiyorum" dedi.

Bunun üzerine Mustafa Kemal Bey asabi bir tavırla şu sözleri söyledi:

"Mustafa Bey... Mustafa Bey... Sizin bilmediğiniz şeyi ben çok iyi biliyorum. Beni jurnal eden Cemal Bey'den başka kimse değil. Fakat ona 'Mersinli Cemal' derlerse bana da 'Selanikli Kemal' derler. Elbette bir gün görüşür hesaplaşırız!"

Trene bineceği sırada kulağıma eğilerek şu sözleri söyledi:

"Arkadaşlara söyle, sakın meyus[14] olmasınlar, çalışmakta devam etsinler. İnsan çalışmaya karar verdikten sonra yerin ve zamanın ehemmiyeti yoktur. Ben İstanbul'da da aynı ısrarla çalışacağım."

8 Fuat Bulca.
9 Bilecik mebusu.
10 Mahmut Soydan.
11 Yollanması.
12 Askeri birlikler.
13 Uğurlayanlar.
14 Umutsuz.

Mustafa Kemal'den ilk haberler

"Beni unutmayın!"

Mustafa Kemal Bey İstanbul'a gideli birkaç gün olmuş henüz kendisinden haber alamamıştık. Halbuki oraya gider gitmez bize kendi vaziyetini ve muhitin halini yazacaktı. Kendisine İstanbul'da fena muamele yapıldığına dair ağızdan ağza bazı rivayetler de dolaşıyordu. Fakat ben bunlara ihtimal vermiyordum. Çünkü onun kendisini şuna ve buna ezdirecek bir yaradılışta olmadığını biliyordum. Herhalde o, rütbesinin küçüklüğüne rağmen, bulunduğu dairede büyük vaziyetini alacak ve kendisini ister istemez saydıracaktı.

Merakımız çok sürmedi. Kendisinden şu mektubu aldım:

"11 eylül 1327 (1911)

Salih'çiğim,

Erkânıharbiye-i Umumiye[1] 1. Şube'ye memur edildim. Başka hiç kimse bir kelime sormadı. Kimseden vaziyeti anlamak mümkün değil. Herkes birbirinden korkuyor. Abdülhamid devrinde olduğu gibi! Orduyu, memleketi kurtarmak için çok fedakârane çalışmak lazım. Başka çare yok. İstanbul muhiti pek mülevves,[2] herkes menfaat-ı zatiyesin-

1 Genelkurmay.
2 Pis.

den[3] başka bir şey düşünmüyor. Bayramdan sonra mufassal[4] mektup yazacağım. Nuri[5] oradaysa âlâ, yok ise bu mektubu Üsküp'e gönder. Fuat[6] geldi mi?

Mehmet Ali, Rauf, İsmail ve arkadaşlara selam.

Erkâmharbiye-i Umumiye 1. Şube'ye memur M. Kemal"

Mektupta adları geçen Mehmet Ali, Rauf, ve İsmail Hakkı beyler Selanik'te küçük zabit mektebi heyet-i talimiyesinde bulunan arkadaşlardır. Fuat Bulca da bizim bölük kumandanımızdı. Fakat o günlerde, bazı zabit arkadaşları, Mustafa Kemal Bey'in teşkil ettiği cemiyete kaydetmek ve cemiyetin maksadını onlara anlatmak üzere Vodina'ya gitmiş bulunuyordu. Nuri Conker de Üsküp'teydi. Mustafa Kemal Bey'in gönderdiği bu mektuptan on gün sonra şu mektubu aldım:

"Daire, 22 eylül 1327 (1911)

Kardeşim Salih,

Mektubunu aldım. Şam vapuruyla Trablus'a gitmekte iken, ilan-ı harp üzerine avdet ettirildik.[7] Şimdi İstanbul'dayım. Ve 1. Şube'ye devam ediyorum. Ahval sükûn peyda ederse Selanik'e görüşmek üzere geleceğim. Arkadaşlara, Fuat'a çok selam. Mümkünse valideyi görüp müteselli et. Benim geçen ayın tayinatı kalmıştı. Bari onun valideye verilmesine Necati Bey vasıtasıyla delalet et. Sana olan borcumu, kariben tesviye edeceğimi memul ederim.[8] Bana oranın ahvalinden bahis mektup gönder. Gözlerinden öperim.

M. Kemal"

Bu mektuba haşiye olarak da şu satırları ilave etmişti:

"Fuat, sen de çalışmaya devamla beraber, ara sıra valide-

3 Kişisel çıkarından.
4 Ayrıntılı.
5 Nuri Conker.
6 Fuat Bulca.
7 Geri getirildik.
8 Yakında ödeyeceğimi ümit ederim.

yi de gör. Benim adresimi arkadaşlara söyle: Erkânıharbiye-i Umumiye Şube 1. Gözlerinden öperim."

Mustafa Kemal Bey'in mektubunda bahsettiği bana olan borcu 15 lira kadar bir paraydı, ki bunu Selanik'ten İstanbul'a giderken benden almıştı. Kendisi hiçbir zaman paraya kıymet vermediği için aldığı maaşı bir iki hafta içinde arkadaşlarıyla birlikte sarf eder ve ayın nihayetine kadar parasız kalırdı.

Ben mektepten çıktıktan iki yıl sonra evlenmiş bulunduğumdan idareli hareket ettiğim gibi babamdan miras kalmış olan bir dükkânı da satmış bulunduğum için bankada biraz da param vardı.

Mustafa Kemal Bey'in gönderdiği bu iki mektubun mütalaasından da anlaşılacağı veçhile o günlerde İtalyanlar harp ilan etmiş bulunuyordu. Trablus meselesi ortaya çıkınca Mustafa Kemal Bey oraya gitmeye karar vermiş, fakat İtalyanların harp ilanı üzerine bir müddet daha İstanbul'da beklemek mecburiyetinde kaldığını 4 teşrinievvel 1327 (4 ekim 1911) tarihinde Fuat'a gönderdikleri bir mektupta bildirmişlerdi.

Mektup da şudur:

"Urla Tahaffuzhanesi'nde, Rus vapurunda
4 teşrinievvel 1327

Kardeşim,

Bilirsin ki, Trablus meselesinin bidayet-i zuhurundan[9] beri oraya gitmek teşebbüsünden geri durulmadı. Bir defa Şam vapurunda üç gece kaldıktan sonra döndürüldük. Bundan sonra Tunus veya Mısır yoluyla gitmeye teşebbüs ettik. Harbiye nazırı kat-ı ümid etmiş[10] olduğu için sarfınazar ettirdi. Bu defa Naci[11] ve daha biri iki kişiyle Mısır üzerinden hedefe yürümek üzere (2 teşrinievvel 1327) İstanbul'dan hareket olundu. Harbiye nazırı da ister istemez muvafakat etti. Maksadımız ebedî bir saha-yı mücadele açmaktır. Muvaffakiyet Allah'tan. Lüzum ve faide görürsem

9 Başlangıcından.
10 Umudu kesmiş.
11 Şair Ömer Naci.

seni ve daha bazı arkadaşları da isteyeceğim. Şimdilik temin edilecek noktalar var. Benim ne olduğumu işaa etmeyin.[12] Daha bir müddet için valideyi dahi haberdar etmeyin. Ara sıra benim tarafımdan İstanbul'dan gelmiş gibi kendisine mektup gösterin. Eyüp Sabri seni veya Salih'i görecek, ona ilmühaberlerim ve borçların hakkında malumat verdim. Ruşen ve Necati beylere mahremane söyle.[13] İlmühaberlerimin 5. Kolordu idaresinde kalması ve maaş ve muhassasatımdan[14] borçların tasfiye olunmakla beraber kalanının valideme itası lazımdır. Bunu harbiye nazırı da yazacak. Unutmazsa. Salih'e olan 5-10 lirayı da bu paradan tesviye etsin.

Mısır'a muvasalattan[15] sonra sana malumat ve adres vereceğim. Sen de bana yazarsın. Şayet sen bir tarafa gidersen senin namına mektupları alacak ve açacak bir arkadaş tayin edersin. Rasim, Hamdi ve ilah arkadaşlar ne âlemdedir? Vatanı kurtarmak için şimdiye kadar olduğundan ziyade gayret ve fedakârlık elzemdir.

Endülüs tarihinin son sayfalarını okuyunuz. Faideli musahabetlerinizde[16] bulunamadığıma teessür ederim.

Beni unutmayın!

Alaydaki arkadaşlara çok selam, beraber yaptığımız talim ve terbiye programını takipte çok güzel metaib[17] vardır. Yorulmasınlar eski tembellikle hiçbir şey olmaz. Başka kâğıdım yok. Nuri'ye ayrıca mektup yazamayacağım. İstersen bu mektubumu aynen gönder. Veyahut bahisle bir mektup yaz. Ve o kıymetli kardeşimize de ki, benim için hatırası kalp ve vicdanından bir an çıkamayan bir öz kardeş varsa Nuri'dir. Bu muzlim[18] seferi onunla beraber yapmak isterdim. Allah nasip ederse saha-yı mücadelatta[19] birleşiriz. Cenab-ı Hak

12 Duyurmayın.

13 S. Bozok'un notu: Ruşen Bey o zaman Selanik'te kolordu erkânıharbiyesinde bulunuyordu. Daha sonra Tütün İnhisar İdaresi idare meclisi azası ve son zamanlarda da Elektrik Şirketi idare meclisi reisi olmuştur. Necati Bey de redif taburu kumandanıyken kolorduda, levazımda bir vazifedeydi.

14 Ödeneklerimden.

15 Vardıktan.

16 Sohbetlerinizde.

17 Yorgunluklar, zahmetler.

18 Karanlık

19 Savaş alanında.

takdir etmişse ahrette kavuşuruz.

Salih'in Selanik'te bulunması, valideye muavenet[20] etmesi benim kuvvet-i kalb ve tabımı tazif ediyor.[21]

İstanbul'da bulunan Kerim Bey'e[22] mektup yazın. O zavallı oradaki mücadelede yalnız kaldı. Mektuplarınız ona kuvvet-i kalb verir.

Allahaısmarladık Fuat'ım.

M. Kemal"

Mustafa Kemal Bey bu mektubu Fuat Bulca'ya göndermiş ve haşiye olarak da şunları yazmıştı:

"Haşiye: Salih ve sen yoksan, Lütfü Bey'e mahsus selam ederim."[23]

Bizim bir tarafa gitmiş olmamızı düşünerek ona da birkaç satır mektubuna ilave etmiş:

"Fuat ve Salih efendilere tahmil ettiğim[24] yorgunlukların deruhte edilmesini rica ederim. M. Kemal."

Mustafa Kemal Bey'den bu mektuplar geldikten bir müddet sonra Nuri Bey bir gün ansızın Üsküp'ten Selanik'e geldi ve Trablusgarp'a gideceğini söyledi. Nuri Bey'e beni de beraber götürmesini rica ettim. Fakat Nuri Bey buna muktedir olmadığını ve İstanbul'a gittikten sonra vaziyeti anlayarak kabil olursa beni aldıracağını vaat etti. Onun İstanbul'a muvasalatından birkaç gün sonra da Fuat Bey'in hareketi hakkında bir emir geldi. Bana ait hiçbir şey bildirilmediğinden çok müteessir oldum. Fuat Bey de gittikten sonra Selanik'te yalnız kalmıştım. Artık her gün bu arkadaşlardan malumat bekliyordum. Nihayet bir gün Nuri Bey'den şu mektubu aldım:

20 Yardım.

21 Güçlendiriyor.

22 Abdülkerim Paşa.

23 S. Bozok'un notu: Lütfü Bey o sırada küçük zabit mektebi müdürüydü. Cumhuriyet döneminde de milletvekili olan Bekir Lütfü Bey'dir.

24 Yüklediğim.

"İstanbul, 25 teşrinievvel 1327
(25 ekim 1911)

Salih'çiğim,

Pazar günü buraya geldim. Derhal daireye gittim. İşi anladım. Beni Mustafa Kemal yazmış. Daha beş zabitin intihabının da[25] tarafımdan icrasını ilave etmiş. Halbuki bunlardan dördünü ben İstanbul'a gelmeden önce müracaat edenler meyanından bilintihap[26] göndermişler. Ben yalnız beşinciyi intihap eyledim ki o da Fuat'tır. Bu zabitlerin yüzbaşı olması şart kılındığından böyle olmak mecburi idi. Buna emin olmanı söylemeyi zait[27] görürüm. Mamafih senin de adını verdim. İcabında çağırırlar. Ben bugün Hıdiviye postasıyla hareket ediyorum. Fuat da perşembe günü çıkacak. Mısır'da buluşacağız. Şimdilik vazifemiz erzak kollarının teminidir. Cümle ihvana selam eder, senin gözlerinden öperim.

Mısır'dan da mektup göndereceğim.

Adres: Mühendis Nuri."

Nuri Bey'in bu mektubundaki imzasında görüldüğü gibi hüviyetini gizlemek için "mühendis" namı altında seyahat ettiği anlaşılıyordu. Mustafa Kemal Bey de "Gazeteci Şerif" imzasıyla mektup göndermeye başlamıştı.

Nuri Conker'in yukarıdaki mektubundan sonra İskenderiye'den hepsi mektup göndermişlerdi. Gönderdikleri mektuplardaki yazılardan evvela Mustafa Kemal Bey, onu müteakip Nuri Conker'in, ondan sonra da Fuat Bey'in ayrı ayrı zamanlarda İstanbul'dan hareket etmiş olduklarını anlamıştım. Nuri Bey'in İskenderiye'den gönderdiği ikinci mektubu da şudur:

"İskenderiye, 22 teşrinisani 1327
(22 kasım 1911)

Kardeşim Salih,

25 teşrinievvel 1327 (25 ekim 1911) salı günü akşamı Ga-

25 Seçiminin de.
26 Arasından seçerek.
27 Fazla.

lata rıhtımından hareket eden vapurumuz Midilli, İzmir, Pire limanlarına uğrayarak 30 teşrinievvel 1327 pazar sabahı İskenderiye limanına vasıl oldu. Kolera korkusuyla 24 saat vapurda karantina beklettirildik. Ertesi günü zevalde[28] İskenderiye'ye çıktık. Birkaç gün burada kalacağım. Badehu[29] seyahat projemin tatbikine şitaban olacağım.[30] Buranın mevaki-i meşhuresini[31] ziyaretle asar-ı nafıa ve medeniyesinin tetkikatından istifadeyi de unutmayacağım. Fuat Bey de dün geldi. Kendisinin geleceğinden haberdar değildim. Böyle gurbet elde en sevdiği bir arkadaşa kavuşmak insanı çok mahrus ediyor. Burada bir hemşehri daha bulduk: bizim Şerif Bey.[32] Kendisinin evvelce buralara geldiğini biliyordum. Fakat burada bulacağımı tahmin etmiyordum. Zavallı burada hastalanmış, temdid-i seyahate muvaffak olamayarak hastaneye yatmış. Şimdi tedavi olunmaktadır. Kendisini gördüm. Hastalığı ehemmiyetsizdir. Üç dört güne kadar çıkacaktır. Beraber seyahate devam edeceğim. Valdesine hastalığını yazmamış. Tabiî duymaları iyi olmaz. Bu mektubumdan yalnız Ruşen Bey'i haberdar edersiniz. Sadece o bilsin. Fuat Bey senin pek müteessir olduğunu söyledi. Her hali uzun boylu konuştuk. Bu seyahatte senin de bulunamadığına cidden müteessirim. Gerek izin almak ve gerek nakit hususlarında sana yardımım dokunamaması beni dilhun etmiştir.[33] Her zaman, her yerde seni arıyoruz. Bunları bütün ciddiyet ve samimiyet-i kalbiyemle yazdığıma emin ol. Fuat'a dediğin 'ev bekçisi' sözleri, muhabbetimiz namına rica ederim, bir daha ağzına alma. Böyle bir fikrin hatırımdan geçmediğini yine o dünyalar kadar kavi ve vâsi[34] olan muhabbet ve kardeşlik namına seni temin ederim. Benim bu noktadaki fikrim sana oradayken söylediğim sözdür. Yani memleket ve millet fedakârlığı bahsinde ne aile, ne evlat, ne hayat ve ne de istikbal bahis mevzuu olamaz.

28 Günbatımında.
29 Bundan sonra.
30 Girişeceğim.
31 Ünlü yerlerini.
32 M. Kemal.
33 İçimi kanatmıştır.
34 Engin.

Ah Salih, bana Fuat için verilen selahiyet iki misli olsaydı o zaman görürdüm. Ben bunları yazmayı fazla görürüm. Fakat çok sıkılmış olduğunu anladım da onun için yazıyorum. Teskin-i gazap ve infial et.[35] Bu çok sürmez, bize vücut ve afiyet lazımdır. Ben sana bunları adeta arkadaşlık namına emrediyorum. Düşün ki dünyada her şey fanidir. Bundan sonra nereden ne vakit mektup yazacağımı kestiremem. Gözlerinden öperim.

Mühendis Nuri"

Nuri Bey benim kayınbiraderim olduğu için Fuat Bey, Trablus'a gitmek üzere Selanik'ten ayrılırken kendisine "Beni Selanik'te ev bekçisi olarak bırakacak olursanız çok müteessir olacağım; behemehal sizinle birlikte Trablus'a gitmemi temin etmelisiniz" demiştim. Benim bu haberim üzerine Nuri Bey yukarıdaki mektubu yazıp göndermişti. Mustafa Kemal Bey de şu mektubu yazmıştı:

"İskenderiye, 2 teşrinisani 1327
(2 kasım 1911)

Hazret-i Salih,

Seni de deraguş etmek[36] çaresini bulamadığımız için meyusum. Lakin zarar yok, kalplerimiz, fikirlerimiz bir olsun. Ben seyahatin bir noktasında hayvandan vurularak beray-ı tedavi[37] İskenderiye'ye geldim. İade-i afiyet etmek[38] üzereyim. Gözlerinden öperim. Valideyi hastalığımdan haberdar etme. Birkaç gün sonra tekrar yola çıkacağım. Senin ve benim validelerimizin ellerinden, hemşiremin de gözlerinden öperim. Bilcümle arkadaşlara selam.

Şerif (Mustafa Kemal)"

On beş gün sonra Mustafa Kemal Bey'den şu mektubu da aldım.

35 Öfkeni yatıştır.
36 Kucaklayıp getirmek.
37 Tedavi için.
38 İyileşmek.

"İskenderiye, 15 teşrinisani 1327
(15 kasım 1911)

Ey Hazret-i Salih,

Seferin ilk devresindeki mecruhiyeti[39] savdık. Şimdi ikinci sefere çıkıyoruz. Bakalım Allah ne gösterecektir. İnşallah avdet nasip olursa size günlerce anlatacak hikâyelerimiz var. Suret-i mahsusada gözlerinden, validenizin de ellerinden öperim. Bizim valide acaba ne haldedir? Maaş alabildiler mi?

Kuzum Salih'çiğim, Necati'ye söyle maaşlarımdan borçlarını katetsin.[40] Avdette[41] borç falan dinlemem. Kimbilir ne kadar züğürt döneceğim? Ruşen Bey'e ve diğer arkadaşlara ihtiramlar. Kendilerine mektup yazamayışımın sebebi adreslerinin nazarı dikkati calip olmasındandır.

Şerif"

39 Yaralanmayı.
40 Kessin.
41 Dönüşümde.

Bingazi mektubu

"Mustafa Kemal'in fasulye ayıklamasını görmelisin"

Vekayii[1] sırasıyla takip edebilmek için birbiri ardına aldığım mektupları ben de sırayla yazıyorum. Nuri Bey'in 26 teşrinisani 1327 (26 kasım 1911) tarihinde gönderdiği mektup da şudur:

"Kardeşim Salih,

İskenderiye'deki işlerimizi bitirmek ve levazım-ı seferiyemizi ihzar etmek[2] için iki hafta kaldık. 16 teşrinisani 1327'de İskenderiye'den şimendiferle 5-6 saat zarfında Ebülhaccac istasyonuna geldik. Bu istasyon şimendiferin nihayet noktasıdır. 18 teşrinisani 1327 cuma, yani bayramın birinci günü buradan atlara binerek garba doğru yola çıktık. Sekiz gün mütemadiyen yürüdük. Eşyalarımız develerde yüklüydü. Yürüdüğümüz arazi Mısır dahilinde çöldür. Bugün hududu geçtik. Mısır'dan Bingazi toprağına geçmiş oluyoruz. Artık tehlike kalmadı. Buradan sonra iki günlük mesafede Resüldefne mevkiine gideceğiz. Sıhhatimiz yerindedir. Gündüzleri, bazen de geceleri yürüyoruz. Geçtiğimiz yollarda meskûn mahal namına hiçbir şey yok. Tek tük bedevî Arap çadırlarından başka bir şey görmüyoruz. Kaçak tarzında Mısır gibi ecnebi memlekette hareket ettiğimizden

1 Olayları.
2 Gerekli malzemeyi hazırlamak.

mevaki-i meskûneden[3] daima uzak bulunmaya mecbur idik. Geceleri çadırda yatıyoruz. Yemeğimizi kendimiz pişiriyoruz. Mustafa Kemal'in fasulye ayıklamasını görmelisin. Aşçıbaşımız Fuat'tır. Resüldefne'den sonra Derne'ye mi, yoksa Bingazi'ye mi gideceğiz, orada belli olacaktır. Bizi katiyen merak etmeyin. Bu gece hududu geçtiğimizden bütün gece yürüdük. Şimdi bir kuyu başındayız. Çadır kurup uyuyacağız. Bu mektubumu Mısır'a gitmekte olan bir Arap'la gönderdim. İskenderiye'den postaya verecektir.

Allahaısmarladık.

Mehmet Nuri"

Bu mektuba da Mustafa Kemal Bey ile Fuat Bey şu satırları ilave etmişler:

"Merhaba, Ey Hazret-i Salih. Arkadaşlara selam.

M. Kemal"

"Gözüm, çöl hayatı pek de çekilirlerden değil. On gündür deve ile yürümekteyiz. Şimdi Sellum hizasına gelebildik. O güzelim Rumeli suları rüyama giriyor. Buradaki suların hepsi boza gibi. Hamdolsun sıhhatteyiz. Şimdi Defne'ye gideceğiz. Bilahare nereye gideceğimiz de orada taayyün edecektir.[4] Arkadaşlara selam. Gözlerinden öperim.

Ahmet Fuat."

Hududu geçmiş olduklarından doğrudan doğruya kendi imzalarını atmışlardı. 1 kânunuevvel 1327 (1 aralık 1911) tarihinde de Nuri Bey, Defne mevkiinden şunları yazıyor:

"Salih'çiğim,

İşte şimdi vaziyetimizden oldukça sizi haberdar edecek bir mektup yazıyorum. Ebülhaccac istasyonunda inerek atlara bindikten sonra on iki gün zarfında Defne'ye geldik. İki gündür buradayız. Ebülhaccac'dan Defne'ye 370 kilometredir. Hududun 80 kilometre garbındadır. Sahile iki buçuk sa-

3 Yerleşim mevkilerinden.

4 Belli olacaktır.

at mesafededir. Deniz görünüyor. Düşman sefain-i harbiyesi[5] de sık sık dolaşmaktadır. Ara sıra tevakkufla projektör tenviratı yapmaktadır. Lakin karaya çıkamıyor. Veyahut çıkmak istemiyor. On iki gün zarfında hiçbir meskûn mahal görmedik. Ahali bedevî, meskenleri çadırdır. Yağmurdan dolma kuyularından başka su yoktur. Ağaç namına hiçbir şey yok. Dümdüz denize müşabih[6] cabeca[7] fundalıkları havi çorak bir arazi. Ancak Defne'de bir ev bulabildik. Defne dahi bundan ibarettir. Burası büyük bir depodur. Külliyetli erzak gelmektedir. Mücahidinin ilk tevakkuf ve istirahat noktası da burasıdır. Yarın garba hareket edeceğiz. Buradan Tobruk'a gidiyoruz. On altı saat mesafededir. Orada Ethem Paşa vardır. Oradan da Derne'ye gitmek azmindeyiz. Tobruk'tan Derne'ye altı gün kadar, Derne'de kalmazsak Bingazi'ye kadar temdid-i seyahat edilecektir. Şimdiden nerede kalıp çalışmaya başlayacağımızı kestirmek kabil değildir. Defne-Bingazi arası 500 kilometredir. Buraya gelince havadisler şekl-i hakikisini aldığı için oldukça noksana ve tadilata uğramaktadır. Tobruk'ta şimdiye kadar hiçbir şey olmamıştır. Derne'de suların mecrasını tebdil etmek isteyen Araplara bir İtalyan taburuyla bir batarya hücum etmiş ise de pek kalil[8] olan mücahidin-i İslamiye bunu kemal-i şiddetle def ve tart etmiş. Düşmana 130 kadar telefat verdirmiş. Bingazi'de de üç hücum yapılmış, ikincisinde 150 telefat verdirilmiş. Trablus'a dair bildiklerimiz sizin bildikleriniz kadardır. İhtimal ki şimdi siz daha fazla da öğrenmişsinizdir. Bugün Enver Bey'den iki bağ fişek geldi. Dumdumlu olduklarından Harbiye Nezareti'ne gönderiliyor. Protesto edilecektir. Sellum'da 10, Defne'de 5-6, Tobruk'ta 8-9, Derne'de de 400 kadar askerimiz vardır. Bingazi'de biraz fazla olsa gerek. Orada top da varmış. Mücahidin-i urban'ın[9] adedini toplandıkları zaman bile tayin etmek müşküldür. Silahları, cephanesi pek kalil 'binga' denilen 'gıra' ve emsali şeylerdir.

Mustafa Kemal, Fuat beraber olarak çadırdayız. Mektup

5 Savaş gemileri.
6 Benzer.
7 Yer yer.
8 Az.
9 Arap mücahitlerin.

hepimizdendir. Bize göndereceğiniz mektupları 'İskenderiye'de Numro Selase Sarayı Nazırı Abdüllatif Efendi vasıtasıyla Derne havalisinde' diye gönderirsiniz.

Gözlerinden öperiz.

Mehmet Nuri"

Nuri Bey'in Defne'den gönderdiği bu mektuptan sonra Mustafa Kemal Bey Derne'den şu mektubu göndermiştir:

"Ayn-ı Mansur karargâhından,
25-26 nisan 1328 (1912), gece saat 6

Kardeşim Salih'e,

Mektuplarınızda, gazetelerde bize ait hissiyatınızı musavver[10] satırları okuduğum zamanlar kalbimin pek amik[11] hislerle çarptığını duyuyorum. Birkaç kardeşinizin, Bahr-i Sefîd'i[12] aşarak çöllerde uzun mesafeler katederek donanmasına dayanan alçak düşmanın karşısına çıkması ve buradaki vatandaşları deraguş eyleyerek haysiyetsiz düşmanı nokat-ı sahiliyeye[13] hapsetmesi şüphesiz sizi memnun eder. Fakat biz vatana medyun olduğumuz derecat-ı fedakârîyi[14] düşündükçe bugüne kadar ifa edilebilen hizmeti pek naçiz buluyoruz. Vicdanımızdan gelen bir sada bize vatanın bu har afakını tamamen tathir etmedikçe, gemilerimizin Tobruk, Derne, Bingazi ve Trablusgarp limanlarında tekrar lengerendaz[15] olduğunu görmedikçe ikmal-i vazife etmiş sayılamayacağımızı ihtar ediyor. Ve öyle hissediyoruz ki, biz bu ihtar-ı vicdanî hükmünü kemaliyle infaz etmedikçe bize istinat eden milletin arzusunu tamamen yerine getirememiş olacağız.

Bilirsin ben askerliğin her şeyinden ziyade sanatkârlığını severim. Burada sanatın bütün icabatını tatbik edecek kadar zamana ve bu zamanın doğuracağı vesait ve vesaile ma-

10 Yansıtan.
11 Derin.
12 Akdeniz'i.
13 Kıyı noktalarına.
14 Fedakârlık derecelerini.
15 Demirlemiş.

lik olunursa işte o zaman arzu-yu millete mutabık bir manzarayı askeriye bütün cihanın gözlerini kamaştıracaktır.

Ah Salih, Allah bilir, hayatımın bugüne kadar orduya nafi[16] bir uzuv olabilmekten başka bir emel-i vicdanî edinmedim. Çünkü vatanın muhafazası, milletin saadeti için, her şeyden evvel ordumuzun o Viyana surlarına süngüsünü saplayan ordu olduğunu dünyaya bir daha ispat lüzumuna çoktan kani idim. Bu kanaate ait emellerimin şiddeti, ihtimal beni pek ziyade ifratperver göstermişti. Fakat zaman saf ve nezih dimağlardan sanih[17] olan hakayik-i fikriyeyi -kabulünden ihtiraz edilse dahi- tatbik ettirir.

Bu gece Derne kuvvetlerimizin bütün kumandanları, zabitleri ile bir müsamere yapmıştır. Bu satırları çadırıma avdetimde yazıyorum. Bu güzel kalpli, kahraman bakışlı arkadaşlarımın, bu küçük rütbeli fakat düşmanı titreten büyük kumandanların samimi nazarlarında vatan için ölmek iştiyakını okuyordum. Bu tetebbu,[18] dimağımda sizin, bütün Makedonya muhitinde tanıdığım arkadaşların, bütün ordumuzun kahraman evlatlarının hatırasını canlandırdı. Kalbimde büyük bir hiss-i sürur[19] ve gurur hasıl oldu. Ve arkadaşlarıma dedim:

'Vatan mutlaka selamet bulacak, millet mutlaka mesut olacaktır. Çünkü kendi selametini, kendi saadetini memleketin ve milletin selamet ve saadeti için feda edebilen vatan evlatları çoktur.'

Cümlenize selam ederim, kardeşim. Derne Kuvvetleri Kumandanı M. Kemal."

Nuri Bey'in o günlerde Cabub'dan gönderdiği bir mektubun münderecatını enteresan gördüğüm için aynen buraya naklediyorum:

"16 nisan 1328'de (1912) Cabub'a müteveccihen Derne'den hareket ettim. Sefer on dört gün sürdü. Maksad-ı seyahati bildirmiştim. Refakatimde bir doktor ve Derne kay-

16 Yararlı.
17 Doğmuş.
18 İnceleme.
19 Sevinç.

makamı bulunuyor. Şimdi Cabub'dayız. Ahmet Şerif'i bekliyoruz. Buraya 20 günlük yoldan gelecektir. Rivayete nazaran yola çıkmış, bu gidişle ramazanda da galiba buradayız. Çünkü iki ay kaldı.

Burası yegâne ibadet mahallidir. Tarikat-ı Sünusiye'nin mucit ve müessisi Muhammed bin Ali es-Sünusî'nin türbesi buradadır. Türbe, metin ve sanatkârane yapılmıştır. Bir cami, bir medrese, müteaddit zaviye odaları ve beş on kadar da ev vardır. Cabub da işte bundan ibarettir. Ziraat ve ticareti yok. Etraf umumen kum. Suyu pek tuzlu ve kükürtlü olduğundan yemeği acı yapıyor. İçmesi insanı kandırmaz. Tuzlu olduğu için içtikçe hararet veriyor. Daima dudaklarımız birbirine yapışık. Çok da içildiği için yanoz tesirini haiz olan bu su sizi her gün ishaller içinde bırakıyor. Derne'de düşmanla mücadele ediyorduk, burada da su ve sıcaklarla... Bizim oraların buzlu suları, limonataları, gölgeli serin su başları, çağlayanları... İşte daima gözümüzden ayrılmayan, gözlerimizde tüten şeyler... Ramazanda da burada kalırsak çok iyi olacak... Teravih namazları her gece bir hatimle kılınırmış, öyle koyu bir ibadet devri geçireceğiz ki hem buranın namazı secdelerinde Sübhane Rabbi 33 kere okunuyor. Orucu da tabiî bunun gibidir. Asıl mücahede ve riyazete[20] iki ay sonra başlıyoruz demektir. Elbet bunda da muvaffak oluruz. Cabub mahall-i mübarekinde üç yaşında kız çocukları bile sokağa çıkmazlar, âdet böyle. Dişi olarak doğanlar doğduğu yerde büyüyor ve orada ölüyor. Bu buraya mahsus. Ordugâhlarda kadın erkek bir aradadır. Üç aydır dişiyi çarşaf üzerinden dahi gördüğümüz yok. Öyle bir riyazet ki kendimi Aynaroz'da sanıyorum. Buradan başka bir yere gitmek lazım gelse gideceğimiz yer mutlaka cennet olacaktır.

Mehmet Nuri"

Mustafa Kemal Bey ve arkadaşları Derne'de müdafaa ile meşgul bulundukları sırada Rumeli'de de zabitan arasında bir halaskârlık meselesi çıkmıştı. Tayyar namındaki bir yüzbaşı arkadaşlarıyla dağa çıkmış ve hükümete bazı teklifatta bulunuyordu. Bunu Derne'de haber alan Mustafa Kemal

20 Nefsi terbiye savaşına.

Bey mektupla benden tafsilat istedi. Kendilerine o zaman ordu köşkünde Abdülhamid'in dahilî muhafızlığında beraber bulunduğumuz Mahmut Bey ve Vasıf Bey[21] ile birlikte şu mektubu yazıp gönderdik:

"Muhterem ve Büyük Kardeşimiz,

Son mektubunuzu alıncaya kadar Trablus için pek büyük ümitler ve sizler için pek derin tahassürler[22] duyuyorduk. Hatta bu şiddet-i tahassür altında oraya gitmek için gönüllü yazılmıştık. Fakat bugün sizler için duyduğumuz bu tahassür yine göğüslerimizi hem daha şedit bir surette kabarttığı halde maateessüf Trablus'un atisi[23] hakkında beslediğimiz ümitler bu tahassüre refakat edemiyor. Sizin de yazdığınız gibi kesb-i zaaf eyliyor. Sebebi de memleketin bugünkü buhranıdır. Size bu mektupta da gene bu buhranın mahiyetinden bahsedeceğiz. Memleketi bugün sarsan buhran hakkında yazılan mektupları, gazeteleri alarak meselelerin mahiyeti hakkında oldukça esaslı bir fikir hâsıl etmişsinizdir. Fenalık gittikçe artmakta, memleketin içindeki nifak ve fesat her gün daha ziyade alevlenmektedir. Bunların en fenası ise ordunun muhafaza-i vahdet[24] ve bitarafî edememesi, daha doğrusu ordu namına hareket eden bir zümre-i kalilenin[25] elan icra-i faaliyetten geri durmamasıdır. 'Halaskâr grubu' namı altında toplanarak memleketin bugünkü buhranlarına sebebiyet veren ve haddizatında zabitanın yekûn-u hakikisine[26] nazaran ancak bir damla kadar olan, yani hemen 150 kişi mevcudunda bulunan 'çete' bugün tamamiyle hükümete hâkimdir. Bunlar Said Paşa Kabinesi'ni düşürttükten, Meclis'i tehdit edip dağıttıktan sonra vatanın hâkim-i mukadderatı oldular. Biraz İttihatçı olan veya Halaskârların harekâtını takbih eden zabitleri birer birer değiştirmeye başladılar. Eğer bunlar Arnavutluk'taysa mevkii değil fakat dünyası tehdit ediliyordu.

21 Malatya mebusu.
22 Özlemler.
23 Geleceği.
24 Birliği koruma.
25 Az sayıda kişinin.
26 Gerçek toplamına.

Görüce'deki Pogan Receb'i tanırsınız. Orada 'başkım' amalinin yegâne muarızıydı. Zavallıyı Görüce'de pek feci bir surette şehit ettiler. Bunun gibi Yüzbaşı Hayri'yi salben[27] idam, Yüzbaşı Ziya Efendi adında diğer bir zat da meçhul şahıslar tarafından katledildi. İşte Halaskârların muarızları Arnavutluk'ta böyle bir akıbet-i faciaya maruz. Fakat Arnavutluk gibi büsbütün hükümetsiz ve asi kıtada bulunmayanlar için bereket versin bu ölüm mükâfatı yok. Oralarda yalnız tebdil ile iktifa ediyorlar. İşte ordunun bugünkü feci vaziyeti budur. Atinin ne olacağı bilinemez. Mamafih Arnavutluk'un böyle kurşun ve bıçakla, kabinenin de bir suret-i idariyede, yani azil ve tebdil ile orduyu tasfiye hareketine başladıkları görülüp dururken atinin nasıl bir hal alacağını tasavvur etmemek imkânı da yoktur. Her nazar bu yolun nihayetinde dumanlı bir manzara arz eden istikbali görüyor ve anlıyor. Güya orduyu siyasetten men edeceklerdi. Hatta bunun için de bazı mülkiye hizmetinde bulunan askerleri çekeceklerdi. Hepimize de yemin ettirdiler. Antlarla, kasemlerle, siyasetten ayrıldığımızı ilan ettik. Şuradaki garabete bakınız ki kabine bir taraftan bize yemin ettirdiği halde, diğer taraftan eski kabinenin askerin siyasetle iştigal etmemesi hakkında tanzim ettiği layiha-i kanuniyeyi geri alıyordu. Men olunmak istenilen şeyler yeminle değil kanunla men olunur. İdare-i hükûmette münhasıran yemine istinat etmek çocukların bile güleceği bir şeydir. İşte aziz ve muhterem kardeşimiz, ordu, senin tasavvuratına, o kadar büyük ümitler veren ordu, bugün pek talihsiz bir girye-i iftiraka[28] girmiştir. Bize bugüne kadar ordunun ümidi, istikbali başında sırıtan çehre-i meşum ve menfurun nasıl bir mahiyette olduğunu yazmaya çalıştık. Siz bunlarla vaziyeti, vatanda zuhura gelen hadisatın mahiyetini pek güzel takdir edecek ve bizi nereye doğru götürdüklerini çabuk anlayacaksınız. Orduyu bugün bir batağa doğru sevk eden mülevves[29] ellerden kim ayıracak? Onun ulvî ruh ve maksadını bazı hasis ve şahsî emeller için öldürmekten çekinmeyen birkaç sefili

27 Asarak.
28 Perişanca ağlayışa.
29 Kirli.

ordunun daire-i mahremiyetinden harice kim fırlatacak? Gerçi buna biz hepimiz çalışmaya vicdanen mecburuz. Fakat bizim içimizde ruh ve dimağ olacak bazı vücutlar var ki onların bugün aramızda bulunmamalarını pek şiddetle hissetmekte olduğumuz içindir ki bunları yazıyoruz. Onlar da sizlersiniz. Daha doğrusu sizsiniz. Bir an evvel kavuşmamızı temenni ile sıhhat ve afiyetinize dualar ederiz.

Salih"

Ben bu mektubu Selanik'ten Derne'de Mustafa Kemal Bey'e gönderdiğim sırada Nuri Bey'den de Cabub'dan aşağıdaki mektubu almıştım:

"Cabub, 29 ağustos 1328 (1912)

Salih'çiğim,

Buradan ne zaman hareket edeceğimiz belli değildir. Binaenaleyh siz benden telgraf alıncaya kadar bizi daima burada bilerek irsalatta bulunmalısın. Manastır vakasını gazetelerde okuyoruz.[30] Köpeksiz köy buldular, değneksiz geziyorlar. Kendilerinin ilmen ve ahlaken ne mertebede olduklarını bihakkın irae ile tashih hallerine[31] muvaffak olabilecek başlarında kumandan olmadığından her biri askerlikçe Moltke, siyasetçe Bismarck kesildiler. Allah belalarını versin. Ve bu çıkmaz yolda, her halde belalarını bulurlar. Ve bulacaklardır. Sen buraya gelmekten sarfınazar et, çünkü harp şimdi oralara intikal etti. Avrupa ve Asya sevahiline de[32] sirayeti muhtemeldir. Bulunduğun vaziyeti bırakma, gözlerinden öperim.

Mehmet Nuri"

30 S. Bozok'un notu: Bu vaka Tayyar ile arkadaşlarının dağa çıkıp hükûmete teklifatta bulundukları vakadır ki, Halaskâr Zabitan meselesidir.

31 Durumlarının düzeltilmesine.

32 Kıyılarına.

Mustafa Kemal
gözyaşlarıyla sordu:

"Selanik'i nasıl bıraktın?.."

Filhakika halaskârlık meselesi ortaya çıkınca Rumeli karıştı. İtalyanlar Çanakkale'yi bombardıman etti. Kabine değişerek büyük kabine mevki-i iktidara geldi. Çok sürmedi, Balkan Muharebesi de başladı. Muharebenin nasıl cereyan ettiği ve neticesi malum. Bunu tarih sahifelerinde herkes yana yakıla okuyacaktır. Müsebbiplerine lanet olsun. Balkan Harbi üzerine Abdülhamid'le birlikte ve Lorley vapuruyla Selanik'ten İstanbul'a geldikten pek az zaman sonra Mustafa Kemal ile Nuri Bey de Derne'den İstanbul'a gelmişlerdi. Mustafa Kemal Bey'le avdetinde ilk defa olarak Babıâli'de Meserret Kıraathanesi'nde görüştüğüm zaman gözleri yaşla dolu olduğu halde bana, "Selanik'i, o güzel memleketimizi nasıl bıraktın?.. Düşmana niçin teslim ettiniz de buraya geldiniz?.." demişti.

Kendisi fevkalade müteessirdi. Bir müddet sonra Gelibolu Şibih ceziresinde[1] kuvayı mürettebe erkânıharbiyesine ve Balkan Harbi'nden sonra da Sofya'ya ataşemiliter olarak tayin olunmuşlardı. Sofya'dan bana gönderdiği mektupları sırayla aşağıda okuyacaksınız.

"Sofya, 18 teşrinievvel 1330 (18 ekim 1914)

Güzel gözlü, burma bıyıklı Salih'im,

1 Yarımadasında.

Yeni evlenen bir zatın gönlü hayat, aşk ve saadet hisleriyle meşbudur.[2] Bu en kıymetli bir zamandır. İnsanlar hayatında bu nurlu ve sürurlu[3] dakikaları ölünceye kadar hep aynı suretle mütehassis olarak pek mühim ve hayatı için tarihî bir hadise olarak yâd ve tahattur eder.[4] Sen bunu kendinden bilirsin. Ben bunu tecrübe etmedim. Fakat az çok hayatı ve insanları tahlil ettiğim için bu neticeyi buldum. Hayatın vücuhundan[5] birkaçını görenler evlendikten sonra gayri mekşuf olan vücuhunu[6] da bizzarure müşahede ederler. Bu müşahede pek tatlı olabildiği gibi pek acı da olabilir. Biz Fuat için latif ve saadetli manzaralarla hayat-ı izdivaciyesinin[7] tetevvücünü[8] dua edelim. Bir Fransız şairi hayatı şöyle tavsif ediyor: '*La vie est brève / Un peu de rève / Un peu d'amour / Et puis bonjour / La vie est vaine / Un peu de haine / Un peu d'espoir / Et puis bonsoir.*[9]'

Salih, bunları ezberle. Ve sen hayatı nasıl anladınsa ona göre bunlardan birini benimse.

M. Kemal"

2 Doludur.
3 Sevinçli.
4 Hatırlar.
5 Çeşitli yönlerinden.
6 Keşfedilmemiş yönlerini de.
7 Evlilik hayatının.
8 Taçlanmasını.
9 Hayat kısa / Biraz hayal / Biraz aşk / Ve sonra merhaba / Hayat boş / Biraz öfke / Biraz umut / Ve sonra hoşça kal.

Bir izdivaç üzerine...

"Hayat, kadınsız olmaz!"

Derne'den avdetten ve Balkan Harbi hitam bulduktan sonra Fuat Bey de Beylerbeyi Sarayı'nda bulunan Abdülhamid'in muhafız bölüğü kumandanlığına tayin edilmiş ve burada iken evlenmişti. Onun teehhülü[1] üzerine Mustafa Kemal Bey bana gönderdiği yukarıdaki mektubun arkasına da Fuat Bey'e şunları yazmıştı:

"Kardeşim Fuat,

Mektubunu aldım. Cenab-ı Hak'tan izdivacının mesut ve müteyemmen olmasını kemal-i hulus ile niyaz ederim. Hayat kısadır. Bunu tesit ve tetevvüç[2] için insanların umumiyet itibariyle makul gördükleri vasıta izdivaçtır. Bu kaide-i umumiyenin riayetkârı olmayanlar pek mahdut ve müstesnadırlar. Bu istisnaları teşkil edenler de kaide-i asliyenin fenalığından değil ve fakat bilakis bu güzel kaideye tevessülden kendilerini men eden esbabın mahkûmu olduklarından, belki evlenmiş olmaktan korktuklarından ziyade bedbaht olanlardır. Gayri kabil-i inkâr bir hakikattır ki insanlar, hayat, kadınsız olmaz! Müteehhil[3] olanlar hayatın lazım-ı gayri müfarıkını[4] temin etmiş ve bütün efkâr ve amalini bir

1 Evliliği.
2 Kutlama ve taçlandırma.
3 Evli.
4 Vazgeçilmezini.

maksat, bir meslek, bir hedefe hasr ve tahsis edebilecek istidatta bulunmuş olur. Ancak talih zevc ve zevcenin ruh ve kalplerini hüsn-ü imtizaç ettirsin.[5] Verdiğin tafsilattan, gönderdiğin mektup muhteviyatından o elzem olan imtizacın şimdiden tahassul etmiş olduğuna itikat edilebilir.

Cenab-ı Hak bahtiyar etsin kardeşim.

M. Kemal"

Bu mektuplardan sonra 25 teşrinievvel 1330 (25 ekim 1914) tarihli yine Sofya'dan bana şu mektubu göndermiştir:

"Güzel Salih'im,

Letaif ile memlu[6] mektuplarını açık olarak alıyorum. Her defasında sizi bütün har ve samimi muhabbetlerimle gözümün önüne getirir, mahzuzül vicdan olurum.[7] Artık Fuat'ın evlenmiş olması ve senin zaten evli bulunmuş olman itibariyle biraz ciddileşeceğiz değil mi? Bir müddet de kalemini ciddi zeminlerde icale etmeyi itiyat et bakalım, nasıl olacak!

Nuri'den benim hiç haber aldığım yoktur. Fakat zarar yok. Çünkü ne halde olduğunu tahmin ediyorum. Bakalım ben ne olacağım? Burada oturmakla olmayacak tabiî. Kısa, leb demekle leblebi anlaşılan muciz mektuplarınızı eksik etmeyin.

Gözlerinizden öperim.

M. Kemal"

Mustafa Kemal Bey'in öteden beri arkadaşlarına karşı ne kadar vefakâr ve nezaketli davrandığı buradaki mektupların mütalaasından da anlaşılmaktadır. Ben kim bilir ne gibi bir mektup yazmış olacağım ki nezaketle beni ciddiyete davet ediyor. Ve aldığı mektupların açık olduğundan söz ediyor. İltifatını da esirgemiyor.

5 İyi geçindirsin.
6 Latifelerle dolu.
7 İç hazzı duyarım.

Mustafa Kemal'in görüşü:

"Almanlar yenilecek!"

Harb-i Umumî[1] ilanı üzerine Mustafa Kemal Bey'e Sofya'ya bir mektup yazarak ahval-i umumiye hakkındaki mütalaalarını sormuş ve şayet kendileri bir kumandanlığa tayin olunurlarsa beni de yanlarına almalarını rica etmiştim. Gerek Trablusgarp, gerek Balkan muharebelerine iştirak edemediğim için bu defa behemehal kendileri ile birlikte harpte bulunmak istiyordum. Bana cevaben gönderdikleri mektupta aynen şunları yazmışlardı:

"Sofya, 1330 (1914) yılı

Ahval-i umumiye hakkındaki mütalaamı soruyorsun. Bu hususta mütalaamı yalnız sende kalmak şartıyla bervech-i ati[2] yazıyorum.

Biz hedefimizi tayin etmeden umumî seferberlik ilan ettik. Bu çok tehlikelidir. Çünkü başımızı bir tarafa mı, yoksa birçok taraflara mı vuracağız, malum değildir. Koskoca bir orduyu tul[3] müddet hareketsiz, elde atıl bir vaziyette bulundurmak da çok müşküldür. Binaenaleyh sen de düşünecek olursan, vaziyetin ne kadar vahim olduğunu anlayabilirsin. Almanların vaziyeti hakkındaki mütalaa-i aske-

1 Birinci Dünya Savaşı.
2 Aşağıda.
3 Uzun.

riyeye gelince: ben Almanların bu harpte muzaffer olacaklarına katiyen emin değilim. Gerçi bir sürat-i berkiye[4] ile ahen[5] kalelerini devirip çiğneyerek Paris üzerine doğru yürümektedirler. Fakat Ruslar da Karpatlar'a dayanmışlar ve Almanların müttefikleri bulunan Avusturyalıları tazyik etmektedirler. Buna binaen Almanlar bir kısım kuvvet ifraz ederek Avusturyalılara yardım etmek mecburiyetinde kalacaklardır. Bu defa Fransızlar kendi karşılarında bulunan Almanların kuvvet ifraz ettiklerini[6] görerek mukabil taarruzda bulunacaklar ve Almanları tazyik edeceklerdir. Kendilerinin duçar-ı tazyik olduğunu[7] gören Almanlar, bu defa da Avusturyalılara gönderdikleri kuvvetleri celp etmek[8] mecburiyeti karşısında bulunacaklardır ki bu suretle zikzakvari hareket edecek olan bir ordunun akıbeti pek feci ve vahim olacağından, ben bu harbin neticesinden emin olamıyorum.

Senin bu harbe iştirak hakkındaki arzuna gelince: burada harbin neticesine dair mütalaamı yazdıktan sonra senin nasıl düşüneceğini bilmiyorum. Fakat bulunduğun yerde de bir vazife ifa etmektesin. Seni yeni bir vazifeye tayin ettiler de mi gitmek istemiyorsun? Sen şimdiki vazifeden ayrılırsan oradaki yerin boş mu kalacaktır? Sen gidersen yerine mutlaka bir başkası tayin edilecektir. O halde sana yeni bir vazife teklif edilinceye kadar orada kalmalısın. Çünkü sen vakitsiz olarak teehhül ettin.[9] İki çocuğun da var. Ailenin yanında bulunmak herhalde senin için muvafık olur. Ben seni daima yanımda bulunduracak gibi bir vazifeye tayin oluncaya kadar yanıma alamam. Çünkü benim yüzümden sefîl olmanı arzu etmem. Bir vazifeye tayinim için harbiye nazırına yazdım. Burada iki buçuk malumat edineceğim diye ataşemiliterlikte kalmak istemediğimi ve millet ve memleketimin büyük bir cidale[10] hazırlandığı bir

4 Şimşek hızıyla.
5 Demir.
6 Ayırdıklarını.
7 Sıkıştırıldığını.
8 Geri çekmek.
9 Evlendin.
10 Mücadeleye.

sırada benim de herhangi bir kıtanın başında bulunmak istediğimi bildirdim. Ve eğer herhangi bir sebeple memlekete girmekliğime müsaade edilmeyecekse açıkça bana yazmalarını ve ben de ona göre başımın çaresine bakacağımı da ilave ettim. Henüz cevap alamadım. Bakalım ne cevap verecekler.

Gözlerinden öperim.

M. Kemal"

Çanakkale'den

"Emekli olup bir köşeye çekilmeyi düşündüm, olmadı"

M. Kemal Bey, bu mektubu gönderdikten pek az zaman sonra Sofya'dan gelerek 19. Fırka'ya[1] tayin edilmişti ki bu fırkayı kendileri yeniden teşkil etmişlerdi.

Çanakkale'ye gittikten sonra da 28 eylül 1331 (1915) tarihinde şu mektubu göndermişlerdi:

"Kardeşim Salih,

Mektuplarınızı aldım. Samimiyet ve fart-ı uhuvvetinize[2] teşekkür ederim. Yüzbaşı Ahmet Efendi şifahen çok selamlarınızı da getirdi. Nuri Bey'le ara sıra görüşüyoruz.

Karşımızda düşman artık bimecal[3] bir hale gelmiştir. İnşallah yakında kâmilen def edilir. Herhalde vatanımız bu cihetten emindir. Arkadaşların size söyledikleri şeyin henüz husul bulmamış olması cay-ı istigrabdır.[4] Elbette ona istihkak kesp edilmiştir. Fakat *"Kim olur zor ile maksuduna ruhayab-ı zafer/Gelir elbette zuhura ne ise hükm-i kader"*. Bilirsin ki bizim maksudumuz vatana büyük bir mikyasta arz-ı hizmet eylemektir. Arkadaşların temenniyatı maksut olan hizmeti ifa edebilecek maddî mertebedir. Tabiî zamanı gelince. Kaderde varsa o da olur. Bir aralık canım sıkıldı. Tekaüt

1 S. Bozok'un notu: Gelibolu'da bir tümen.
2 Üstün kardeşliğinize.
3 Güçsüz.
4 Şaşılacak şeydir.

olup kûşegüzin inziva olmayı[5] da düşündüm. Olmadı. Şimdilik Cenab-ı Hakk'ın azametine sığınarak çalışıyorum.

Gözlerinizden öperim.

M. Kemal"

Mustafa Kemal Bey, Anafartalar Grubu kumandanı bulunduğu sıralarda bir ara izin alarak İstanbul'a gelmişti. Bir gece Beylerbeyi Sarayı'nda[6] bize misafir olmuştu. O zaman sarayda Başmuhafız Rasim Bey ile ben, Vasıf, Mahmut beyler vardı. Bu arkadaşların hepsini de Mustafa Kemal Bey Selanik'ten tanırdı. Mustafa Kemal Bey, bütün gece Çanakkale'ye ait hikâyeleri bize anlattı. Sabahleyin Harbiye Nezareti'nde daire müdürü olan arkadaşım Mehmet Ali Bey telefonla düşmanın Çanakkale'den denize döküldüğünü bildirdi. Bu haberi Mustafa Kemal Bey'e bildirdiğim zaman hiç tereddüt etmeden derhal "Olamaz, bizimkilerin bilgisi olmadan düşman çekilmiştir" dediler.

Sonra haberin kimin tarafından verildiğini sordular. Arkadaşım Mehmet Ali Bey'e telefon ettim, bize tafsilat vermesini söyledim. Mehmet Ali Bey o zaman Harbiye Nezareti müsteşarı olan Fahrettin Bey'den[7] bilgi aldığını söyleyince Mustafa Kemal Bey Fahrettin Bey'in telefon başına gelmesini rica etti. Bizzat kendileriyle telefonda görüştükten sonra bize, "Tahminim gibi düşman kendiliğinden çekilmiştir" dediler.

Etraflı bilgi almak için Harbiye Nezareti'ne gitmek üzere saraydan ayrılırken beni de yanlarına aldılar. Beylerbeyi'nden Ortaköy'e sandalla geçerken bana şöyle demişti:

"Ben düşmanın çekileceğini anladığım için bir taarruz yapılmasını teklif etmiştim. Fakat benim bu teklifimi kabul etmediler. Bundan dolayı canım sıkıldı. Çok da yorgun olduğum için izin alarak İstanbul'a geldim. Eğer ben orada iken düşman şimdiki gibi çekilmiş olsaydı herhalde daha çok sıkılacaktım. Burada bulunmaklığım benim için bir talih eseridir."

5 Emekli olup bir köşeye çekilmeyi.

6 S. Bozok'un notu: Abdülhamid Selanik'ten buraya nakledildiğinden muhafızları da saraydaydı.

7 Fahrettin Altay.

Mustafa Kemal Doğu'da

"Nah sana!.."

Mustafa Kemal Bey, Çanakkale'deki vazifesini pek şanlı ve şerefli bir şekilde yerine getirdikten sonra, önce kolordu ve bir müddet sonra da ordu kumandanı olarak Şark'a gönderilmişti. Ordu kumandanı olarak Diyarbakır'da bulundukları sırada bana şu telgrafı çekmişlerdi:

"Beylerbeyi Sarayı muhafız zabitanından Yüzbaşı Salih Bey'e...

Seni seryaverim olarak yanıma almak istiyorum. Kabul ettiğin takdirde bana telgrafla malumat vermelisin.

Mirliva Mustafa Kemal"

Mustafa Kemal Paşa'nın bu telgrafını alır almaz bir saniye beklemeden minnet ve şükranla görevi kabul ettiğimi bildirdim. Aradan çok zaman geçmeden 2. Ordu başyaverliğine tayinim hakkında da harbiye nazırından emir alınca Diyarbakır'a hareketle sevgili Paşama mülaki oldum.

Diyarbakır'a varışımdan birkaç hafta sonra ordu mıntıkasını teftiş maksadıyla seyahate çıktık. Ve bu seyahatimizi Elaziz'e[1] kadar temdit ederek[2] orada grup kumandanı olan İzzet Paşa'ya mülaki ve onun misafiri olduk.

1 Elazığ.
2 Uzatarak.

Biz Elaziz'de bulunduğumuz sırada başkumandan vekili olan Enver Paşa, Grup Kumandanı İzzet Paşa'ya bir telgraf çekerek Mustafa Kemal Paşa'yla birlikte Halep'e hareket etmelerini ve orada kendilerine mülaki olmalarını emretmiş bulundukları için İzzet Paşa'yla birlikte Elaziz'den otomobillerle evvela Diyarbakır'a, oradan da Halep'e hareket ettik. Ben İzzet Paşa ile Mustafa Kemal Paşa'nın bindikleri otomobilde bulunduğum için neler konuştuklarını işitiyordum. İzzet Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında şu muhavere cereyan etmiştir:

İzzet Paşa, "Niçin Halep'e davet edildiğimizi sarih olarak bilmiyorsam da tahminime göre yeni teşekkül edecek olan Yıldırım Ordular Grubu dahilinde bir ordu kumandanlığı teklif edilecektir. Eğer böyle bir teklif vaki olursa onu kabul etmeniz muvafık olur" demişti.

Mustafa Kemal Paşa, İzzet Paşa'nın bu mütalaasına müsbet veya menfi hiçbir cevap vermediler. Fakat, İzzet Paşa'nın söyledikleri benim kafamda mühim bir yer işgal etmişti. Enver Paşa tarafından böyle bir teklif yapılmasını ve Paşa'nın onu kabul etmesini arzu ediyordum. O zamanki düşünceme göre teşekkül edecek olan Yıldırım Ordular Grubu'na grup kumandanı olarak Falkenhayn tayin edileceğinden bizim Paşa'nın da onun kumandası altında bulunacak ordulardan birinin kumandanı olması daha şerefli bir vazife olacak zannediyordum. Çünkü Falkenhayn'ın çok muktedir bir kumandan olduğunu ve büyük muvaffakiyetler temin ettiğini işitmiştim.

Halep'e geldiğimiz zaman oraya Enver Paşa'dan başka Halil, Cemal paşalarla Mahmut Kâmil ve daha adlarını bilmediğim bazı paşaların gelmiş olduklarını gördük. Bütün bir gün bu paşalar, Enver Paşa'nın riyaseti altında toplanarak görüştüler. Birkaç saat devam eden bu toplantıdan sonra ikametgâhımıza geldiğimiz zaman, Mustafa Kemal Paşa, Elaziz'den Halep'e kadar yapılan bu uzun seyahatın beyhude[3] olduğunu söylediler. Çünkü şayan-ı ehemmiyet[4] bir şey görüşülmediğini ve kendilerine de İzzet Paşa'nın söyledikleri gibi yeni teşekkül edecek olan Yıldırım Ordular Grubu dahilinde bir ordu kumandanlığı teklif edilmediğini anlattıktan son-

3 Boş.
4 Önemli.

ra Enver Paşa'nın İzzet Paşa'ya hakaret etmiş olduğunu da söyleyerek canlarının sıkıldığını ilave ettiler. Hakaretin sebebi hakkında tafsilat vermediler.

İki üç gün kadar Halep'te kaldıktan sonra biz Diyarbakır'a döndük. İzzet Paşa da Cemal Paşa'nın misafiri olmak üzere Halep'te kaldılar. Diyarbakır'a geldikten on beş gün kadar geçmişti ki, bir gece Enver Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya şu manada bir telgraf geldi:

"Yıldırım ordular grubu dahilinde sizi 7. Ordu kumandanlığına tayin etmek istiyorum. Muvafakatinizi süratle bildirmenize muntazırım."

Şifre olarak gelen bu telgrafı karargâhtan geceyarısı Paşa'ya takdim edilmek üzere bana gönderdikleri zaman İzzet Paşa'nın otomobilde söylediklerini hatırlayarak çok sevindim. Telgrafı derhal Mustafa Kemal Paşa'ya götürdüm. Ve yanlarına girdiğim zaman kendilerine büyük bir müjdeci gibi sevinerek telgraftan bahsettim. Bana neden dolayı bu kadar çok sevindiğimi sordular. İzzet Paşa'dan işittiklerimi kemal-i samimiyetle anlatarak 7. Ordu kumandanlığına tayin edilmelerinden çok memnun olduğumu söyledim. Benim bu cevabım üzerine Paşa, avucunu yüzüme karşı tevcih ederek "Nah sana!.." dedi ve şu sözleri ilave etti:

"7. Ordu kumandanlığını kabul edeceğim. Fakat senin düşündüğün gibi Falkenhayn'ın kumandası altındaki ordulardan birinde çalışmak için değil, bilakis onun yapmak istediklerine mâni olmak için 7. Ordu'ya naklime muvafakat edeceğim. Çünkü onun ne maksatla Yıldırım Ordular Grubu kumandanlığını deruhte ettiğini pekâlâ anlıyorum."

Ben Paşa'nın bu sözlerinden ne demek istediklerini o zaman anlayamamıştım. Fakat daha sonra Başkumandanlık vekâletine ve Sadrazam Talat Paşa ile Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya yazıp gönderdikleri raporu okuduktan sonra hakikate yakından vâkıf olmuştum. Adı geçen raporu ve öbür önemli raporları buraya alarak anıları uzatmak istemiyorum. Bu önemli raporları kolayca bulup okumak mümkün.[5]

5 S. Bozok'un notu: Atatürk'ün söylev ve demeçleri sonraki yıllarda ayrıca Türk Tarih Kurumu'nca da yayımlandı.

Paşa, 7. Ordu kumandanlığını kabul ettiklerini Enver Paşa'ya telgrafla bildirdikten sonra ertesi gün emrin vüruduna intizaren[6] eşyalarımızı toplamaya başladık. Fakat iki hafta kadar bir zaman geçtiği halde hiçbir ses ve seda çıkmadığı için Mustafa Kemal Paşa'nın fena halde canı sıkılmaya başlamıştı.

"Birkaç gün daha bekleyeceğim. Eğer Enver Paşa'dan bir emir gelmeyecek olursa 2. Ordu kumandanlığından da istifa edeceğim" diyordu. Mamafih buna hacet kalmadı. 7. Ordu kumandanlığına tayinle karargâhını teşkil etmek üzere İstanbul'a hareket etmeleri için beklediğimiz emir geldi. Eşyalarımızı önceden topladığımız için emir gelir gelmez biz de İstanbul'a hareket ettik.

İstanbul'a gelince Cağaloğlu'nda İran Sefarethanesi karşısında 1. Kolordu'nun karargâh ittihaz etmiş olduğu binayı 7. Ordu karargâhı olarak işgal ettik. Bu binanın işgali bir mesele olmuştu. Mustafa Kemal Paşa kendisine bir karargâh binası için Enver Paşa'ya müracaatta bulunmuştu. O da kolordu kumandanı olan Mehmet Ali Paşa'ya[7] buna dair emir vermişti. Ancak gösterilen binalardan hiçbirini Mustafa Kemal Paşa beğenmemişti. Mehmet Ali Paşa Mustafa Kemal Paşa'ya kendilerinin seçecekleri binayı tahliye ettireceklerini söyleyince, Paşa, Ayaspaşa'da o zaman jandarma karakolu olan binanın verilmesini istemişti. Mehmet Ali Paşa o binayı 7. Ordu karargâhı olarak vermek istemeyince, Mustafa Kemal Paşa karargâh ittihaz ettiği Cağaloğlu'ndaki binaya giderek orasını cebren işgal etti. Mehmet Ali Paşa, bu muamele üzerine Enver Paşa'ya şikâyette bulunmuş ise de o zaman Enver Paşa bu şikâyet üzerine hiçbir şey yapmamış, fakat iki üç hafta sonra karargâhın ikmali için Halep'e hareket etmemiz emrini vermişti. İstanbul'da bulunduğumuz müddet zarfında Mustafa Kemal Paşa, Falkenhayn'la Taksim'de Sıraselviler'de bir binada bizzat görüşmüş ve Halep'e gittikten sonra da maiyetinde bulunan kolordu kumandanlarından İsmet Paşa'yla da görüşerek yukarıda sözü geçen raporu yazıp yaver Cevat Abbas Bey vasıtasıyla İstanbul'a göndermiştir.

6 Ulaşmasını beklerken.

7 S. Bozok'un notu: Bilahare intihar etmiştir.

Raporun takdiminden önce cereyan eden bazı hadiseler vardır ki, onları kaydetmek isterim:

15 ağustos 1333 (1917) tarihinde Dersaadet'ten Halep'e hareket etmiştik. O sırada Cemal Paşa da izinli olarak İstanbul'a gidiyordu. 18 Ağustos 1333'te (1917'de) Ulukışla'da gece yarısından iki saat sonra Cemal Paşa'nın treniyle karşılaştık. Mustafa Kemal Paşa ile Cemal Paşa, Ulukışla'da görüştüler. Biz Halep'e gelince, Menzil Başmüfettişi Kresman Paşa'nın Gazze meşayihinden[8] Hâcim namındaki şeyhle iki hükûmet arasında yapılan muahede gibi bir sözleşme yaptığı ve tarafların, buna dair mukavelenameyi imza ettiği öğrenildi. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa aşağıdaki şifreyi hem İstanbul'da bulunan Grup Kumandanı Falkenhayn'a, hem de Başkumandanlık Vekâleti'ne[9] yazdı. Şifre şudur:

"Halep, 24 ağustos 1333 (1917)

Yıldırım Ordular Grup Kumandanlığına,

General Kresman'ın, Gazze'nin Fetan aşireti şeyhi Hâcim ile bir kunturato yapmış olduğunu gördüm. Bu kunturato maksat ve siyaset-i dahiliye itibariyle doğru olmaktan pek uzaktır. Bu sahada icra-i harekâtı yürütecek ordunun kumandanı olmak itibariyle siyaset-i hazır'a ve müstakbeleyi[10] derpiş ederek rüesa-yı aşairle[11] münasebette bulunmak lüzumu tabiîdir. Ancak mumaileyhten yalnız birisi ile uzlaşarak diğerlerini ehemmiyetsiz telakki eder görünmek mucib-i infialleri olabilir ki, bu ordunun harekât-ı müstakbelesi[12] nokta-i nazarından fevkalade mucib-i tehlikedir. Bunlarla tahdit edecek münasebat her halde harbin devamı müddetince fiilî ve müfit neticeler bahşetmeli ve harpten sonra da hükûmetin siyaset-i mutasavvırasına faideli bir zemin hazırlamak istidadında ve bütün kitle-i cesime-i Arap'ın amak-ı ruhuna da[13] hiss-i itimat ve itaat ilka edebilecek isabet ve

8 Şeyhlerinden.
9 Enver Paşa'ya.
10 Şimdiki ve gelecekteki siyaseti.
11 Aşiret reisleriyle.
12 Gelecekteki hareketleri.
13 Ruh derinliğine de.

kabiliyette bulunmalıdır. Muhtelif makamatın meşayih ile ayrı ayrı tesisi münasebat-ı maksadın ziyaından ve birbirine zıt netayiç[14] tevlidinden başka bir semere veremez itikadındayım. Binaenaleyh hangi makamın tesis-i münasebeti, zat-ı samilerince tensip buyurulacaksa tesri-i emir ve işarını rica eder ve bu babdaki emr-i samilerinin tebliğine kadar hiçbir şeye teşebbüs etmeyerek tamamen bitaraf kalacağımı ve görüşmeye gelmiş olan kunturato sahibi şeyhe ancak sathî ve umumî bir cevap vermiş olduğumu arz eylerim.

M. Kemal"

Haşiye: Bu telgrafın bir sureti de Başkumandanlık Vekâleti'ne verilmiştir. Buna karşı Müşir Falkenhayn ile bu konuda yani Arap şeyhleri ile mukavelede yanlışlık yüzünden sürtüşmeli yazışmalar olmuştur. Ve o zaman işittiğime göre Falkenhayn Bağdat'a taarruzdan vazgeçerek Sina cephesinde bir taarruz hazırlığı yapmak üzere Suriye'ye gidiyormuş. Mustafa Kemal Paşa ise bu taarruza da taraftar değildi. Falkenhayn'a bizzat söylemiş olduğu ve uzun bir raporla Talat ve Enver paşalara bildirdiği veçhile "Lüzumsuz taarruzlardan vazgeçilerek siyaset-i askeriyemizin bir müdafaa siyaseti ve elimizde bulunan kuvvetleri ve bir tek neferi sonuna kadar saklamak siyaseti olmalıdır" demiş ve memleketimiz haricinde bir tek neferimizin kalması caiz olmayacağını anlatmak istemişti. Fakat maalesef anlamak istemediler ve anlamadılar.

14 Sonuçlar.

Mustafa Kemal-
Enver Paşa çekişmesi

Kemal Paşa'nın istifası

Mustafa Kemal Paşa'nın raporlarına karşı Enver Paşa'nın 2 ekim 1917 tarihinde verdikleri cevapta Sina hakkında şu mütalaada bulunmuşlardı:

"Sina Cephesi'nde bulunacak kıtaatın harekâtını sevk ve idare etmeye memur edilmiş olan Müşir Falkenhayn Paşa'nın mezkûr harekâtın muvaffakiyetle neticelenmesi için en doğru karar ve tedabir ittihaz edeceğine eminim. Bu hususstaki itimadıma zat-ı âlinizin de iştirak buyurmanızı rica ederim."

Enver Paşa'nın bu telgrafı üzerine M. Kemal Paşa derhal telgrafla istifasını bildirdiler.

Enver Paşa da M. Kemal Paşa'nın istifalarına karşı şu cevabı verdi:

"Telgrafname-i âlilerini okudum. Filhakika bu vaziyette bu ifa-yı vazife müşkül olacağını takdir ediyorum. Fakat mücerrep ve mesbuk olan iktidar ve hidamat-ı hasanelerine binaen zat-ı samilerinin bir ordu kumandanlığında bulunmalarını ezher-i cihet arzu ettiğimden 2. Ordu Kumandanı Fevzi Paşa ile icra-i becayişiniz bittensip keyfiyet arz-ı atabe-i ulya ve musaraatan hareketi Fevzi Paşa'ya bildirilerek Grup Kumandanlığı'na da malumat verilmiştir.

Heman mahall-i memuriyet-i cedidelerine azimet buyurmalarını rica ederim.

9.10.1333 (1917)
İmza: Enver"

M. Kemal Paşa, istifa ettiğini Falkenhayn'a da bildirmiştir. Yazdıkları istifanameyi Halep'te bizzat ben Falkenhayn'a götürüp vermiştim. M. Kemal Paşa istifa ettikten sonra Falkenhayn kendileriyle görüşmek istemişti. Fakat M. Kemal Paşa, Falkenhayn'la hiçbir münasebeti kalmadığını bildirerek Falkenhayn'ın arzularını reddetmişti. Hatta bir gün Halep istasyonunda İzzet Paşa'yı iskikbal için bulunuyorduk. Falkenhayn da istasyona gelmişti. M. Kemal Paşa, Vali Bedri Bey'le trenin gelmesini beklerken geziyorlardı. O sırada yanlarına yaklaşan Falkenhayn elini uzatmak istemişti. Fakat M. Kemal Paşa derhal arkasını çevirerek Falkenhayn'ın uzatmış olduğu eli dahi reddetmişti.

Enver Paşa'dan M. Kemal Paşa'nın tekrar 2. Ordu'ya nakledildiğine dair telgraf geldikten sonra M. Kemal Paşa muhtac-ı istirahat bir halde olduğunu bildirmiş ve İstanbul'a hareketleri için izin istemişti. Muvafık cevap verilince benimle beraber daha bazı arkadaşlarımızla maiyetlerinde olarak İstanbul'a gitmiştik. Biz İstanbul'a geldiğimiz zaman Enver Paşa da cepheleri teftişe çıkmış bulunuyordu. İstanbul'da bulunduğumuz sırada o zaman Levazımat-ı Umumiye reisi bulunan topal İsmail Hakkı Paşa, sık sık M. Kemal Paşa'yı ziyaret etmeye başladı. Beşiktaş'ta Akaretler'de 76 numaralı evde oturan M. Kemal Paşa'yı hemen her gün ziyaret eden İsmail Hakkı Paşa ara sıra da M. Kemal Paşa'yla bir otomobile binerek Boğaziçi'ne doğru gezintiye çıkarlardı. Biz de öbür yaver arkadaşlarla kendilerini arkadan takip ediyorduk. Ne konuştuklarını ara sıra Paşa bize de söylerdi. Mühim olarak hatırımda kalan bir mesele şudur:

Topal İsmail Hakkı Paşa'nın arası Talat Paşa, Kara Kemal ve Doktor Nâzım'la açılmış olacak ki M. Kemal Paşa'ya, "Bunlar memleketi batırıyorlar" demiş. Milleti ve memleketi kurtarmak için bir kabine militer teşkilinden söz etmiş. Atatürk, İsmail Hakkı Paşa'nın maksadını iyice anlamak

için günlerce onunla olan temaslarında daima mümaşatkâr[1] bir vaziyet almış ve birçok görüşmelerden ve konuşmalardan sonra mesele kabineye intikal etmiş. Talat Paşa kabinesini devirerek sivilleri bertaraf etmek lazım geldiğini söyleyince M. Kemal Paşa bu meselede Enver Paşa'nın da dahli olup olmadığını anlamak için İsmail Hakkı Paşa'ya şunu sormuş:

"Düşündüğün kabineyi kimler teşkil edecektir?"

İsmail Hakkı Paşa, Cemal Paşa'dan, Halil Paşa'dan ve M. Kemal Paşa'dan bahsetmiş.

"Kabine reisi kim olacak?" sualine karşı da onun hakkında kesin bir şey söylememiş.

M. Kemal Paşa "Enver Paşa'nın olması muvafık olur" demiş.

İsmail Hakkı Paşa da, "Evet, en münasibi odur" dedikten sonra M. Kemal Paşa, "Benim, teşekkül edecek kabinede bulunmaktansa onu hariçten müdafaa ve muhafaza etmek için yakın ordulardan birinin kumandanı bulunmam daha muvafık olur. Mesela 2. Ordu kumandanı olursam, Talat Paşa ve arkadaşlarının teşekkül edecek olan kabineye karşı yapmak isteyecekleri bütün fenalıklara mâni olurum" suretindeki mütalaasına karşı İsmail Hakkı Paşa, "Düşünceniz doğrudur. Fakat onları bir gece içerisinde yok etmek mümkündür. Ben ona göre bir tedbir düşünürüm" demiş. Bunun, tehlikeli bir mesele olduğunu gören Atatürk, Fethi Bey'i bundan haberdar etmiş ve İsmail Hakkı Paşa'yla o güne kadar görüştüklerini Fethi Bey'e anlatmış. Zannedersem Fethi Bey o zaman mebus bulunuyordu. Fethi Bey de bu işin vahametini dikkate alarak Talat Paşa'yı haberdar etmek muvafık olacağını söylemiş. Fakat M. Kemal Paşa, Fethi Bey'e henüz kati bir karar mevcut olmadığından, Talat Paşa'ya hiçbir şey söylenmemesi ve bu mesele kesb-i katiyet ettikten[2] sonra faillerini cürm-ü meşhut halinde yakalatmak münasip olacağı fikrinde bulunmuş. Fethi Bey, Atatürk'ün fikrine iştirak etmemiş ve Talat Paşa'yı haberdar edeceğini söyleyince Atatürk, "O halde bunu benden işitmiş olduğunu

1 Uysal davranıp göz yumar.
2 Kesinleştikten.

söyleme" demiş. Fethi Bey Talat Paşa'yla görüştükten sonra Talat Paşa bunun M. Kemal Paşa tarafından Fethi Bey'e söylendiğini anlamış, çünkü Topal İsmail Hakkı Paşa'nın M. Kemal Paşa'yla sık sık görüşmekte olduklarını biliyormuş. Fethi Bey'e, "Bunu sana söyleyen Mustafa Kemal'dir" demiş. O da inkâr etmemiş. Bunun üzerine, "Bu akşam bizim evde toplanalım. Mustafa Kemal de gelsin, hep beraber konuşalım" demiş ve o akşam Talat Paşa'nın evine gitmişler. Atatürk'le Talat Paşa ve Fethi Bey'den başka Kara Kemal ile Doktor Nâzım Bey de bulunmuşlar. Talat Paşa, bu meselenin M. Kemal Paşa tarafından anlatılmasını istemiş. Atatürk söze başlamadan şu teklifte bulunmuş:

"Benim burada söyleyeceklerim burada kalmalıdır. Buna dair de herkes namusu üzerine söz vermelidir."

Hepsi Atatürk'ün bu teklifini kabul ettikten sonra Topal İsmail Hakkı Paşa'yla aralarında konuştuklarını anlatmış. Kara Kemal, Atatürk'ün anlattıklarına tamamen inanmış fakat Talat Paşa bu işte Enver Paşa'nın alakası ve malumatı olmadığına kani bulunduğunu söylemiş ve "Enver'in bu işte dahli olup olmadığını anlamak için kendisine İsmail Hakkı Paşa'yı her işten çekmesini ve tekaüde sevk etmesini teklif edeceğini ve eğer Enver teklifini kabul ederse onun hakkında şüphe etmeye hakkı olmadığını" bildirmiş.

O sırada Enver Paşa Berlin'deymiş. Talat Paşa da oraya gitmiş.

Birkaç gün sonra Enver Paşa'nın Almanya'dan geldiğini Atatürk haber alınca bir iş hakkında kendisini görmek üzere Harbiye Nezareti'ne gitmişti. O gün ben de M. Kemal Paşa'nın yanlarındaydım. Enver Paşa'nın yanında yarım saatten fazla kalmıştı. Dışarı çıktığı zaman yüzünün renginin değişmiş olduğunu gördüm. Kendisinde asabî bir hal vardı. Harbiye Nezareti'nden eve dönerken otomobilde bana Talat Paşa'nın vermiş olduğu sözü tutmadığını ve aralarında görüştükleri meseleyi Enver Paşa'ya anlatmış olduğunu söyleyerek Talat Paşa'ya dehşetli surette kızıyorlardı. Eve geldikten sonra da şunları anlattı:

"Şimdi Enver Paşa, İsmail Hakkı Paşa ile beni Divan-ı Harp'e verebilir. Ve bu meselenin tavzih edilmesini ister. İsmail Hakkı Paşa inkâr edince ortada bir ben kalırım. Zaten

bana karşı husumeti olduğundan taklib-i hükümet[3] yapmak istediğim hükmüyle idam dahi ettirebilir."

Mustafa Kemal Paşa'nın çok müteessir ve hiddetli olduğunu gördüğüm için hiçbir şey söylemeye ve sormaya cesaret edemiyordum. Enver Paşa'yla ne konuştuklarını yine kendisi anlattı. Yanına girdiği zaman Enver Paşa, "Ben de seni aratacaktım. Geldiğine isabet ettin" dedikten sonra, "Yahu, biz birbirimizin karşısına çıktığımız zaman ellerimizi sıkıyoruz. Halbuki arkadan benim kuyumu kazıyorsun. Eğer gözün bu makamda ise sen geç de otur!" deyince Mustafa Kemal Paşa, Talat Paşa tarafından Enver Paşa'ya her şeyin anlatılmış olduğuna hüküm vermiş ve Enver Paşa'nın sözlerine şu mukabelede bulunmuş:

"Makamınızda gözüm yoktur. Ve o makamı kendime çok küçük görürüm. Benim düşüncem ve emelim çok büyüktür. Eğer makamınızda gözüm olsaydı şimdiye kadar çoktan orasını işgal ederdim!"

Enver Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın bu mukabelesini görünce gayet sükûnetle Talat Paşa'nın kendisine söylediklerini anlatmış ve "Benim bunlardan malumatım yoktur. İsmail Hakkı Paşa'yla böyle şeyler görüştüğümü sen nereden biliyor ve hükmediyorsun?" demiş.

M. Kemal Paşa da, "Takke düştü kel göründü" diyerek her şeyi açıkça anlattıktan sonra, "Gerçi İsmail Hakkı Paşa, bu meseleleri seninle görüştüğünü bana söylemedi. Fakat bu işte senin de alakan olduğuna şüphem yoktur. Çünkü İsmail Hakkı Paşa, senin malumatın olmadan böyle bir işe girişemez" demiş.

Enver Paşa M. Kemal Paşa'nın bu kadar cesaretle konuşmuş olmasından büsbütün sakin bir tavırla, "Benim bu meseleden malumatım olduğunu Fethi Bey işitmesin" demiş. Ve bu suretle birbirlerinden ayrılmışlar.

3 Hükûmet darbesi.

Enver Paşa'nın yalısında...

Bir suikast girişimi?

M. Kemal Paşa ile Enver Paşa arasında cereyan eden bu mükâlemelerden birkaç gün sonra Enver Paşa, M. Kemal'in ikametgâhına bir otomobil göndermiş ve kendisini Kuruçeşme'deki yalısına davet etmiş. M. Kemal Paşa'dan işittiğime göre, orada mühim bir hadise olmuş. Mustafa Kemal Paşa yalıya gidince bir salona girmiş. Biraz sonra hiç tanımadığı bir zat içeriye girerek belindeki tabancasını çıkarıp teslim etmesini istemiş. M. Kemal Paşa, bu zatın vaziyetinden ve ifadelerinden şüphelenmiş ve şiddetli bir mukabelede bulunmuş:

"Sana bu emri veren kimdir?" diye sormuş ve "Bana Başyaver Kâzım Bey'i[1] çağırın" demiş.

M. Kemal Paşa'nın şiddetli mukabelesi üzerine içeri giren zat dışarı çıkmış, M. Kemal de salonun kapısına giderek orada müteyakkız bir halde Başyaver Kâzım Bey'i beklerken, başka bir kapıdan Enver Paşa mütebessim bir çehreyle içeriye girmiş. Beş on dakika kadar M. Kemal Paşa'yla görüşmüşler. Ve orada geçen hadiseden birbirlerine hiç bahsetmemişler. M. Kemal Paşa'nın kanaatine göre kendisine bir suikast hazırlanmış, fakat gafil avlayamadıklarından buna muvaffak olamamışlar.

Bu hikâyeyi Atatürk birçok defalar münasebet düştükçe

1 Kâzım Orbay.

sofrada birçok arkadaşlara anlatmışlardır. Benim gibi bunu öbür arkadaşlar da bilirler.

Millî Mücadele hazırlığı

"Hükûmetin bana gücü yetmez"

Mustafa Kemal Paşa 7. Ordu'dan tekrar 2. Ordu kumandanlığına nakledilerek mezunen İstanbul'da bulunduğu sırada veliaht olan Vahideddin Efendi'yle birlikte Almanya'ya gitmişti. Bu münasebetle Veliaht, M. Kemal Paşa'yı yakından tanımış olduğu için Sultan Reşad'ın ölümünden sonra padişah olur olmaz M. Kemal Paşa'yı kendisinin yaveri yapmış ve tekrar 7. Ordu kumandanlığına tayin ettirmişti.

Paşa Filistin'e gittikten birkaç hafta sonra Yıldırım Ordular Grubu'na taarruz eden İngilizler, taarruzlarında muvaffak olmuşlardı. Yıldırım Ordular Grubu'nu teşkil eden ordulardan yalnız 7. Ordu perişan olmadan, başarıyla çekilmiş ve Halep civarında İngilizlere karşı mukavemet göstererek onların ilerlemelerine engel olmuştu. M. Kemal Paşa, tekrar 7. Ordu kumandanlığına tayin olunduğu zaman Falkenhayn, grup kumandanlığından çekilmiş ve onun yerine Liman von Sanders geçmiş bulunuyordu. Filistin cephesinde İngilizlerin taarruzlarında muvaffak olması üzerine Liman von Sanders de grup kumandanlığını M. Kemal Paşa'ya terk ederek İstanbul'a dönmüş ve oradan da Almanya'ya gitmiştir. Çünkü o sıralarda Bulgarlar terk-i silah ettikleri gibi, Almanlarla ve bizimle de mütareke yapılmıştı. Mütarekenin imzalanması üzerine Mustafa Kemal Paşa da İstanbul'a gelerek Şişli'de bir evde ikamet ediyordu.

İttihatçıların bütün rüesası[1] ve hükûmet ricalinden birçokları memleketi terk ederek yabancı memleketlere kaçmışlardı. Bazıları da Bekirağa Bölüğü'ne hapsedilmişlerdi. Kaçamayanların bir kısmı İstanbul'da tevkif edildikten sonra Malta'ya sürülmüşler ve orada Millî Mücadele'nin muvaffakiyetine kadar kalmışlardı. M. Kemal Paşa, serbest bırakılmış olduğundan gizliden gizliye emniyet ettiği arkadaşlarıyla memleketi kurtarmak için çalışabilmek fırsatına malikti. Padişah da kendisini tanıdığından Damat Ferid Paşa hükûmeti ona bir şey yapamıyordu. Hatta M. Kemal Paşa'yı müfettiş olarak Anadolu'ya göndermişti.

M. Kemal Paşa Anadolu'ya nasıl geçtiğini ve ne suretle çalıştığını bizzat kendileri *Nutuk*'larında uzun uzadıya izah buyurmuşlardır. Tarih bunları etrafıyla kaydedecektir. Mustafa Kemal Paşa'nın Mütareke'de kimlerle çalıştığını, Anadolu'da ne şekilde işe başladığını, *Nutuk*'larında okursunuz.

Ben buraya tarih nazarında meçhul kalan bazı hadiseleri yazacağım.

Yalnız o tarihlerde M. Kemal Paşa, bir adamı vasıtasıyla annesine elden, gizli olarak gönderdiği mektupta şunları yazmaktadır ki enteresandır:

"Ağustos 1335 (1919)

Muhterem Valdeciğim,

İstanbul'dan mufarakatımdan beri sizlere birkaç telgraftan başka bir şey yazmadım. Bu sebeple büyük merak içinde kaldığınızı tahmin ediyorum. Bilhassa hakkımda gerek ötekinden berikinden ve gerek gazetelerden işittiğiniz natamam haberler şüphesiz merakınızı tezyit etmiştir. Halbuki şimdi vereceğim izahatla mutmain olacağınız[2] veçhile şayan-ı endişe hiçbir şey yoktur.

Malumunuzdur ki, daha İstanbul'da iken ecnebi kuvvetlerin devleti, milleti fevkalade sıkıştırmakta ve millete hizmet edebilecek ne kadar adamımız varsa cümlesini hapis ve tevkif ve bir kısmını Malta'ya nefy ve tazip etmekte pek ileri gi-

1 Liderleri.

2 Kuşkularınızın yatışacağı.

diyorlardı. Bana nasılsa ilişememişlerdi. Fakat 3. Ordu müfettişi olarak Samsun'a ayak basar basmaz İngilizler benden şüphelendiler. Hükümete benim sebebi izamımı[3] sordular. Nihayet İstanbul'a celbimi talep ve bunda ısrar ettiler. Hükümet beni iğfal ederek İstanbul'a celp ve İngilizlere teslim etmek istedi. Bunun derhal farkına vardım. Ve bittabi kendi ayağımla gidip esir olmak doğru değildi. Padişahımıza hakikat hali yazdım. Ve gelemeyeceğimi arz ettim. Zat-ı şahane de evvela buna muvafakat etti. Fakat daha sonra İngilizlerin tazyiki ziyadeleşti. Nihayet o da İstanbul'a avdetimi irade etti. Bu suretle artık resmî makamımda kalmaya imkân göremediğim gibi askerliğimi muhafaza ettikçe İngilizlerin ve hükümetin hakkımdaki ısrarına mukabele edilemeyecekti. Bir tarafında bütün Anadolu halkı tekmil millet hakkımda büyük bir muhabbet ve itimat gösterdi. 'Seni bırakmayız' dediler. Filhakika vatan ve milletimizi kurtarabilmek için yegâne çare askerliği bırakıp serbest olarak milletin başına geçmek ve milleti yekvücut bir hale getirmekle hâsıl olacak kudret ve hareket-i milliyeyi hüsn-i istimal eylemekten başka çare mutasavver değildi. Binaenaleyh ben de böyle yaptım. Elhamdülillah muvaffak da oluyorum. Pek yakında netice-i maddiyeyi bütün cihan görecektir. Ben bu suretle hareket edince İngilizler derhal yalvarmaya başladı. Ve beni kazanmaya çalıştı. Her şeyi inkâr ettiler. Ve bütün kabahati bizim hükümete attılar. Hakikaten hükümet de benimle uğraşmak istedi. Fakat kuvveti buna müsait gelmedi. Ve gelemez. Daha bir zaman bu suretle Anadolu içinde çalışmakla her şey hallolacaktır. Kariben Meclis-i Mebusan toplanacak ve meşru bir hükümet mevki-i iktidara geçecektir. Ben de ihtimal o zaman İstanbul'a geleceğim. Sıhhat ve afiyetimi, katiyen hiç merak ve endişe etmeyiniz.

Salih Bey[4] Fuat Bey'den alacağını alabildi mi? Bunu bilgi almak bakımından soruyorum. Yoksa her ne olursa olsun elhamdülillah hiç önemi yoktur. Siz müsterih olunuz. Ve bir sıkıntınız olursa derhal bana bildiriniz.

Bu mektubumu getirecek olan (.....) size benim hakkım-

3 Gönderilme nedenimi.
4 Salih Fansa.

da istediğiniz kadar bilgi verecektir. Kendisiyle bana bazı elbiselerimi gönderiniz...

Hemşiremin sıhhati nasıldır? Eve herhangi bir taraftan saldırıda bulunuldu mu? Hâlâ orada mısınız? Çocuklar ne yapıyor, büyüdüler mi?

Salih Bey'le Madam Salih[5] inşallah sıhhat ve afiyettedirler. Ben daima kendilerini yâd ediyorum. Madam'ın benim hakkımda bir rüyası vardı. Galiba o çıkacaktır. İnşallah yakında kemal-i meserretle[6] görüşeceğiz.

Ben birkaç güne kadar bir kongre için Sivas'a gideceğim. Tekrar Erzurum'a döneceğim. Tekrar ediyorum. Her işittiğinize önem vermeyiniz. Pekâlâ bilirsiniz ki ben yaptığımı bilirim. Netice görmeseydim başlamazdım.

Saygıyla ellerinizden, hemşiremin gözlerinden öperim.

Salih'in[7] gözlerinden öperim. Bana İstanbul havadisi vermeni beklerim."

5 Salih Fansa'nın eşi.
6 Büyük sevinç içinde.
7 Salih Bozok.

Ankara'da

"Kemal Paşa'yı tanır mısınız?"

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'dan Ankara'ya gelip Ziraat Mektebi'ni karargâh yaptıktan sonra ben de kendilerinin emir ve arzularıyla İstanbul'dan Ankara'ya gitmiştim. Beni ikamet ettikleri Ziraat Mektebi'ne almışlardı. Kendileri kumandanlıktan çekilmiş bulundukları gibi ben de emekli bir zabit olduğum için resmî bir sıfatımız yoktu. Oturduğumuz binada öbür arkadaşlar gibi ben de verilen vazifeyi yapmaya çalışıyordum.

Ankara'da Büyük Millet Meclisi teşekkül edip M. Kemal Paşa onun reisi olunca benim de rütbemi tekrar iade ve kendilerinin başyaverliğine tayin ettirdiler. Türkiye Büyük Millet Meclisi başyaveri olunca da her an Paşa'nın yakınında bulunuyordum. İşte bundan dolayıdır ki, geçen bazı vakalara yakından şahit olmuş bulunuyorum.

Millî Mücadele esnasında bir gün M. Kemal Paşa'yla birlikte, ikamet ettikleri köşkün arka tarafındaki bağlarda geziniyorduk. Bağ evlerinin birinin önünde ihtiyar bir kadınla bir de erkeğe tesadüf ettik. Yanlarına sokulduk. Selam verdik. Şuradan buradan konuşurken ifadelerinden ve hallerinden Paşa'yı tanımadıklarını anladım. Kendilerine, "Siz Mustafa Kemal Paşa'nın köşküne çok yakın bulunuyorsunuz, acaba sık sık Paşa'yı görebiliyor musunuz?" diye sordum.

İhtiyar erkek, "Kabil mi efendim?.. Maiyetinde bulunan kara elbiseli muhafızları (Giresunlu Lazları kastediyordu)

hiç kimseyi köşkün civarına sokmuyorlar. Bazen cuma namazında Hacıbayram Camii'nde tesadüf edecek olursam uzaktan görmeye muvaffak olabiliyorum" deyince Paşa'yla birbirimize bakıştık ve onun işaretleri üzerine ihtiyara fazla bir şey sormayarak biraz sonra oradan ayrıldık. İkimiz de ihtiyarın söylediklerine hayretler içinde kalmıştık. Çünkü Paşa, cuma namazına gitmiyordu. Demek ki ihtiyar kendi hayalinde yaratmış olduğu bir adamı Mustafa Kemal olarak tanıyordu. Paşa'nın ak sakallı olduğunu da söylemişti...

Yine bir gün Alpullu'dan otomobille Eskişehir'e gidiyorduk. Akşam olmak üzereydi. Bir köyden yolu göstermek üzere bir kılavuz almıştık. Şoförün tarafındaki basamakta ve ayakta duran bu köylüyle konuşmamı Paşa bana işaret etti. Köylüye sordum:

"Mustafa Kemal Paşa'yı tanır mısın?"

"Hayır, hiç görmedim!" cevabını verdi.

"Görecek olsan ne yaparsın?" dedim.

"Ayağının altına köprü olurum" deyince, çok mütehassis olmuştuk.

Paşa'nın müsaadeleriyle köylüye Paşa'yı gösterdim:

"İşte Mustafa Kemal Paşa!" dedim.

Gayet lakayt bir surette Paşa'nın yüzüne bakarak ve hafîfçe gülümseyerek "Olur a!" dedi ve başını çevirdi.

Köylünün bu halinden Paşa'nın, Mustafa Kemal Paşa olduğuna inanmadığı ve benim latîfe ettiğimi sandığını anladım. Eskişehir'e yakın bir tepenin üzerine geldiğimiz zaman yer yer, öbek öbek ateşler yakılmış olduğunu gördük. Bu ateşler Paşa'nın geçeceği yolun iki tarafına külle petrol karıştırılarak meşale gibi yakılmıştı. Uzaktan bunları görünce köylüye yakılan ateşlerin ne olduğunu sordum.

"Kiracılar ve arabacılar yakmışlardır" dedi.

Fakat biraz sonra yakılan meşalelerin yanından geçip de Paşa'yı istikbal edenlerin yanına geldiğimiz zaman mızıka ile bir askerî kıtayı ve birçok halkın başında da Eskişehir Valisi Fatin Bey'i gören köylü, otomobildeki zatın hakikaten Mustafa Kemal Paşa olduğunu anlayınca şaşırdı ve adeta saygı ve ürpertiyle otomobil durunca yanımızdan uzaklaşmak istedi. Fakat ben kendisini bırakmadım. Ve onunla birlikte Paşa'nın arkasından yürürken konuşmak istedim. Ba-

na mütemadiyen, "Aman kusur ettimse beni affediniz" diyordu. Hiçbir kusuru olmadığını söyleyince, "O halde müsaade et de aydınlıkta bir daha yüzünü yakından göreyim" dedi. Ve yanımdan ayrılarak Paşa'yı doya doya görmek üzere ileriye geçti. Paşa'ya köylünün halini anlattığım zaman çok mütehassis oldu. Ona 25 lira kadar armağan vermemi emir buyurdular. Köylü bu parayı da alınca sevincine payan oldu.

Büyük Taarruz

Çay ziyafeti yerine saldırı

Afyon taarruzundan on beş gün önce Gazi M. Kemal Paşa taarruza hazırlık emrini vermek ve kumandanlarla bizzat görüşmek üzere Akşehir'de bulunan Garp Cephesi'ne gitmişti.

Trenden Biçer İstasyonu'nda inmiş, otomobille Sivrihisar üzerinden Akşehir'e gidiyorduk. Trenden inip otomobile bindiğimiz zaman M. Kemal Paşa derin bir nefes aldılar. Kendilerine, "Rahatsız mısınız Paşam?" dedim.

"Değilim" dediler.

"O halde bir şey düşünüyorsunuz galiba?" deyince şunu söylediler:

"Düşündüğümü tatbik edecek zamana malik olursam cihanın gözlerini kamaştıracak bir manzara-i askeriye husule gelecektir."

Paşa'nın bu cevabı üzerine mühim kararlar ve mühim hadiseler arifesinde olduğumuzu anladım. Nitekim Akşehir'e varışımızın ertesi günü İsmet Paşa'nın karargâhında bütün kumandanlar toplanarak on beş gün sonra Afyon cephesine taarruz etmeye karar verildiğini öğrendim.

Akşehir'de çok kalmadık. Birkaç gün sonra Ankara'ya döndük. Ve on beş gün sonra da taarruzda bulunmak üzere bir gece yarısı Çankaya'dan otomobillerle Konya'ya ve oradan da Akşehir'e hareket ettik. Fakat bu hareketimiz iki gün kadar gizli tutuldu. Ve o günlerde bunun gizli kalabilmesi

için M. Kemal Paşa tarafından güya Çankaya'da bir çay ziyafeti verileceği duyurulup yayılmıştı ki sonradan bunun bir manevra olduğu gazetelerde yazılmıştı.

Yapılan taarruzun neticesiyle de hakikaten Paşa'nın on beş gün önce otomobilde bana söyledikleri gibi cihanın gözlerini kamaştıracak bir "manzara-i askeriye" husule gelmiştir. Büyük Taarruz ve 30 Ağustos Zaferi bütün teferruatıyla bilindiği için, o günleri uzun uzun anlatmayacağım. Ben daha özel hatıraları belirtmeye çalışıyorum.

Ordumuz muzaffer olarak İzmir'e doğru yürüyüşüne devam ederken biz de orduyu çok yakından takip ediyorduk. Nif[1] kasabası yakınlarında bir köyün önünden geçerken köylüler de yolun kenarına çıkmışlar, gelen askerleri seyrediyorlardı. İsteyenlere su vermek için de yanlarında ve ellerinde testiler ve bakraçlar vardı. Otomobilimiz tam onların yanına geldiği zaman tevakkuf etmeye[2] mecbur olduk. Çünkü önümüzü ve yolumuzu bir nakliye kolu kapamıştı. Yolun açılmasını beklerken Paşa tabakasından çıkardığı sigarasını yakmak için gözündeki toz gözlüklerini alnının üzerine kaldırdığı zaman, köylülerin arasında bulunan orta yaşlı bir adam, dikkati çekecek kadar bir hal ve vaziyetle otomobile doğru gelmeye ve Paşa'nın yüzüne dikkatle bakmaya başladı. Ben kendisinden şüphelendim. Fakat ona bir şey hissettirmeyerek harekâtını takip ediyordum. Otomobilin yanına yaklaştı ve elini cebine soktu. Bir kartpostal çıkardı. Evvela karta, sonra da Paşa'nın yüzüne baktı. Birkaç defa aynı şeyi yaptıktan sonra titrek bir sesle yolun kenarındaki köylülere hitaben,

"Arkadaşlar, Mustafa Kemal Paşa'dır" dedi ve parmağıyla da evvela kartı, sonra da Paşa'yı göstererek, "Bu, sensin!" dedi.

O zaman gösterdiği karta baktım. Paşa'nın fotoğrafı olduğunu görünce şaşırdım. Çünkü kartı nereden bulup sakladığını bilmiyordum. Köylüler Mustafa Kemal Paşa olduğunu anlayınca otomobile adeta hücum eder gibi koştular. Kimisi neredeyse ayağının tozunu yüzüne gözüne sürüyor, kimisi

1 S. Bozok'un notu: Nif'in adı şimdi Mustafakemalpaşa olmuştur.
2 Biraz durmaya.

pelerininin yakasını öpüyor, kimisi de ayaklarına kapanarak hıçkırıklarla ağlıyordu. Bu manzara ve köylülerin bu hali beni de ağlatmıştı. Bin müşkülatla oradan kurtularak yolumuza devam edebildik.

Nif'e geldiğimiz zaman akşam olmak üzereydi. Nif'te bize gösterilen bir eve girdik. Biraz istirahattan sonra Paşa, "Nif'ten İzmir'e kaç kilometre mesafe olduğunu" sordular. "30-35 kilometre kadar olduğu" söylendi. Bunun üzerine Paşa "Bir yerden İzmir'i görmek kabil midir?" dediler. 10-15 kilometre kadar ileride Belkahve denilen yerden göründüğünü söyledikleri zaman Paşa derhal oraya gitmek istediler ve otomobile binerek Belkahve denilen yere geldik. Orada 1. Ordu Kumandanı Nurettin Paşa'yı bulduk. Bir büyük ağacın altında oturmuş İzmir limanını seyir ve temaşa ediyordu. Bizim geldiğimizi görünce derhal M. Kemal Paşa'nın yanlarına gelerek limandaki İngiliz, Fransız ve Yunan gemilerini gösterdi. Ve İzmir'in görünen bazı yerleri hakkında bilgi vermeye başladı. Mesela "Şurası Kadifekale'dir, bu taraf Karşıyaka'dır" gibi...

Nurettin Paşa, önceleri İzmir'de bulunduğu için her tarafını biliyormuş. Geceyi Nif'te geçirdik. Ertesi akşam Gazi Paşa İzmir'de Kral Konstantinos'un ikamet ettiği binayı kendilerine hazırlatmak üzere sabaha karşı İzmir'e hareketimi emrettikleri için şafakla beraber Ruşen Eşref ve Mahmut beylerle birlikte, Nif'ten hareket ettik. Belkahve'ye geldiğimiz zaman Nurettin Paşa bizi kendi yanında alıkoyarak birlikte gideceğimizi söyledi. Biraz sonra İzzettin Paşa da geldi. Üç otomobille İzmir'e gidiyorduk. 8. Fırka İzmir'e girmişti. Yolda Hatuniye isminde bir cami önünde Nurettin Paşa'nın otomobili durunca biz de durmaya mecbur olduk. Nurettin Paşa'nın İzmir'e girerken ilk tesadüf edeceği camide iki rekât namaz kılmak istediğini anlayınca biz kendisini beklemeyerek İzmir'e geldik.

Geçtiğimiz yolların iki yanından silah sesleri geliyordu. Yollarda da yaralı ve ölmüş insanlara tesadüf ediyorduk. Hükümet Konağı'na geldikten sonra Kral Konstantinos'un Karşıyaka'da bir evde oturmuş olduğunu öğrendik. Orasını bilenlerden birini alarak Karşıyaka'ya geldiğimiz zaman bizi gözyaşlarıyla karşıladılar. Ve evlerden üzerimize kolonyalar

serpiyor, çiçekler atıyorlardı. İstikbalcilere[3] maksadımızı anlattık.

"Siz merak etmeyin. Biz her şeyi hazırladık" dediler ve evi bize gösterdiler.

Kapısının önünde Kral Konstantinos'un resmi bulunan bir halı yaymışlar. Gazi M. Kemal Paşa'nın otomobilden inerken o halıya basmasını istiyorlardı. Her şeyin tamam olduğunu gördük. Paşa'ya bilgi vermek üzere Nif'e avdet ediyorduk ki yolda mızraklı süvarilerin tertibat aldıklarını gördük. Sebebini sorduğumuz zaman Paşa'nın İzmir'e geçtiklerini söylediler. Meğer bizim hareketimizden pek az bir zaman sonra Paşa da Nif'ten İzmir'e gitmek üzere yola çıkmışlar. Artık biz de Nif'e gitmeyerek Paşa'ya mülaki olmak üzere İzmir'e döndük. Hükûmet Konağı'nda bulunan Atatürk'e emirlerini yerine getirdiğimizi söylerken, bir yerlerden gelen top seslerini işitiyorduk. Düşmanın Söke'de bulunan iki alayı İzmir'e doğru geri çekilirken İzmir'in bizim tarafımızdan işgal edildiğini görünce şaşırmışlar ve kendilerini takip eden kuvvetlerimizle Seydiköy civarında muharebeye tutuşmuşlar. Fakat bu muharebe çok devam etmedi. Biraz sonra hepsi esir edilerek İzmir'e getirildi.

3 Karşılayanlara.

Zaferden sonra

M. Kemal Paşa esir Trikopis'e ne sordu?

İzmir'e girmeden önce Dumlupınar, Alaşehir ve Uşak'ta gördüklerimi de yazmak isterim. Kurtarıldıktan bir gün sonra biz de Afyon'a gelmiştik. Geceyi Belediye dairesinde geçirdik. Çok yorgun olduğumuz için erken yatmıştık. Gecenin ileri vaktinde, yanımdaki odada bir gürültü işittim. Derhal yatağımdan fırlayarak gürültünün geldiği odanın kapısına koştuğum zaman Mustafa Kemal Paşa ile İsmet Paşa'nın bir masa başında kahkahalarla gülmekte olduklarını gördüm. Masanın üzerinde bir harita vardı. Kapıdan başımı uzattığım zaman, M. Kemal Paşa, "Ne haber?" dediler.

"Bir şey yok" dedim.

"Nasıl bir şey yok? İçeriye gir de neler olduğunu anlatayım" buyurdular.

Düşmanın bizim kuvvetlerimiz tarafından çevrilmiş olduğunu harita üzerinde göstererek fevkalade memnun ve mesrur[1] idiler.

"Çevrilmiş olan düşman dört tarafa da cephe almak mecburiyetinde kalmıştır" dedikten sonra, "Buna ne nizamı derler, sen bilir misin?" diye sordular.

Ben de, "Kale nizamıdır" dedim. Tekrar gülmeye başladılar. Çünkü bunu bize "Tırıl" lakabıyla meşhur İbrahim Bey adında Manastırlı bir hocamızın askerî idadî mektebin-

1 Mutlu.

deyken öğretmiş olduğunu söyledim. Tırıl'ın kim olduğunu Paşa da bildiği için gülüyordu.

Ertesi gün erkenden cepheye gideceklerini söyleyerek ona göre hazırlıkta bulunmamı emir buyurdular. Aldığım bu sevinçli haberden ötürü bütün yorgunluğuma rağmen sabaha kadar uyuyamamış ve emirleri veçhile sabah olur olmaz otomobili emirlerine amade bulundurmuştum. İsmet Paşa, Afyon'da kaldı. Biz Atatürk'le birlikte 1. Ordu Karargâhı'na gittik. Nurettin Paşa'yla bir müddet görüştükten ve telefonla da Kemalettin Sami Bey'le konuştuktan sonra o gün Başkumandan Muharebesi'nin cereyan ettiği mahalle geldik. Bir sırtın üzerine çıktığımız zaman 300 metre kadar ileride düşmanla muharebeye tutuşmuş olan avcılarımıza tesadüf ettik. Sırtın üzerinden muharebenin cereyanını seyrederken bir nefer Paşa'ya bir at getirerek 11. Fırka kumandanı Derviş Bey'in bu atı gönderdiğini ve kendisinin gerimizdeki bir tepede bulunduğunu söyledi. Gazi M. Kemal Paşa nefere, "Bu atı ona götür. Ve kendisinin buraya gelmesini söyle" dedi. Biraz sonra Derviş Bey geldi. Paşa'ya sabahtan başlamış olan muharebe hakkında malumat ve tafsilat verirken, arkamızdaki tepeden şiddetli bir topçu ateşi başladı. Paşa, fırka kumandanına, "Biz burada iken senin topçuların ileri gitmededir" dedi. Derviş Bey derhal emir vererek topçulara ateşi kestirdi. Ve onları ileriye sürdü. Topçular açıktan avcı hattına kadar ilerlediler. M. Kemal, fırka kumandanına, avcı hattına telefon olup olmadığını sordu. Henüz yapamadığı cevabını alınca, "Topçu ile avcılar bir arada bulunamazlar. Avcıları ilerletmek lazımdır" dediler. Bunun üzerine Derviş Bey hemen atına atlayarak ateş altında avcı hattına gitti. Ben fırka kumandanının bu hareketini çok tehlikeli görmüş ve sağ olarak döneceğinden endişe etmiştim. Derviş Bey, avcı hattına gittikten ve avcıları ileriye sevk ettikten bir müddet sonra telefon hattı da yapılmış olduğundan, telefonla şu malumatı vermişti:

"Karşımızdaki düşman çil yavrusu gibi dağıldı. Ve Murat Dağları'na doğru firara başladı."

Bu malumat üzerine M. Kemal, "Artık bu iş bitmiştir" dedi.

Dumlupınar da düşmandan biraz önce alınmış bulunduğu için Paşa'nın oraya gitmesini istemiyordum. Kendilerine,

"Paşam, Dumlupınar yolunu bilmiyorum. Eşyalarımız da Afyon'dadır. Bilmem ki bu gece yataklarımızı getirtmek kabil midir? Binaenaleyh emir buyurursanız Afyon'a gidelim" dedim.

Benim bu cevabıma kızdılar. Ve "Yolu bilen birisini bul da Dumlupınar'a gidelim" emrini verdiler.

Emirleri veçhile hareket ettik. Dumlupınar'a karanlıkta geldik. Yolda Fevzi Paşa'ya da tesadüf etmiştik. Fevzi Paşa da o gece Dumlupınar'a geldiler, bir köy evinin boş bir odasında yaver arkadaşım Muzaffer Bey'le birlikte Paşa'ya pelerinlerimizle ceketlerimizden yatak, yastık ve örtü yaptık. Sabaha kadar da ocakta ateş yakarak Paşa'yı rahat ettirmeye çalıştık.

Ertesi sabah eşyamızı Afyon'dan getirttik. Ve Paşa'nın çadırını bir evin toprak olan damının üzerine kurduk. Çünkü köyün içinde çadır kuracak temiz bir yer yoktu.

O gün düşmandan esir olarak alınmış olan dört fırka kumandanını Kâzım Paşa,[2] M. Kemal Paşa'nın huzuruna getirdi. Atatürk bu kumandanlarla beş on dakika kadar görüşmüştü. Esir fırka kumandanlarından birisi Paşa'nın yanından çıktıktan sonra bize Türkçe olarak kiminle görüştüklerini sordu. Mustafa Kemal Paşa olduğunu söylediğimiz zaman hayretler içinde kaldı. Ve ne zaman oraya geldiğini anlamak istedi. Dün bizzat muharebeyi kendisinin idare ettiğini anlattık. Buna karşı şu cevabı verdi:

"Zafer kazanmak sizin hakkınızdır. Çünkü bizim başkumandan Hacıanesti İzmir'den idare etmek istedi ve oradan ayrılmadı."

Başkumandan Muharebesi oluncaya kadar hiçbir yerle muharebe edilmiyordu. Her tarafla muharebe men olunmuştu. Hatta Ankara'ya da bilgi verilmemişti. Ancak 26 ağustosta başlayıp 30 ağustosta son bulan muharebeden sonra Ankara'ya bilgi verildi.

Başkumandan Muharebesi'nde Yunanlıların başkumandanı tayin edilmiş olan Trikopis de esir edilerek Uşak'ta Başkumandan M. Kemal Paşa'nın huzuruna getirilmişti. Yanında Diyenis adında bir de kolordu kumandanı vardı. Bu iki

2 Kâzım Orbay.

kumandan Atatürk'ün huzuruna getirildikleri zaman ben de orada bulunuyordum. Paşa tercüman aracılığıyla bu Yunanlı kumandanlarla görüştü. Gayet iyi Rumca bilen Faruk adında bir erkânıharp zabiti tercümanlık yapıyordu. Atatürk Trikopis'e Afyon muharebesinde niçin ihtiyat kuvvetlerini kullanamadıklarını sordu. Trikopis, Diyenis'i göstererek kendi emrini dinlemediğini söyledi. Diyenis de o zaman başkumandan olan Hacıanesti'den emir beklediğini anlattı. Vaktiyle neden ricat edemedikleri[3] sorusuna karşı da muntazam yolların bulunmamasını sebep olarak gösterdi. İki telsizleri varmış. "Birisi muharebeden önce bozularak İzmir'e onarım için gönderilmişti. Öbürlerini de etkili topçunuz tahrip etti" dedi. Trikopis'in bu cevabı üzerine Paşa kendisine şunu söyledi:

"Vicdanınıza karşı vazifenizi yaptığınıza kani iseniz müsterih olabilirsiniz. En büyük kumandanların bile esir oldukları tarihlerde yazılıdır. Mesala size Napolyon'u gösterebilirim."

Trikopis, "Beni yaverlerim dahi yalnız bırakarak yanımdan kaçtılar. Ben intihar etmeliydim" deyince, M. Kemal Paşa, İsmet Paşa'ya hitaben, "Kumandanlar yorgundur. Kendilerinin istirahatlarını temin buyurursunuz" deyip ayağa kalktılar. İsmet Paşa ile Yunan kumandanları da ayağa kalkarak Atatürk'ü başlarıyla selamladılar. Atatürk birer birer ellerini sıkarken Trikpois'e, "Bizim misafirlerimizsiniz, her suretle emin ve müsterih olabilirsiniz. Bir arzunuz olursa bize bildiriniz" dedi.

Trikopis İstanbul'da bulunan refikasını[4] hayat ve sıhhatinden haberdar etmek istediğini rica etti. Paşa da adreslerinin öğrenilmesini ve bir gün sonra Hilal-i Ahmer[5] vasıtasıyla ricalarının yerine getirileceğini emir buyurdular.

3 Geri çekilemedikleri.
4 Eşini.
5 Kızılay.

İngiliz konsolos nasıl kovuldu?

"Oyleyse Yunanistan'a gidiniz!"

İzmir'in işgalinde bir gece Karşıyaka'da kaldık. Deniz çok fena koktuğu için orada daha fazla kalamadık.

M. Kemal Paşa Hazretleri'nin ikametleri için bazı köşkler, konaklar gösterilmişti. Bu arada Uşakîzade Muammer Bey'in evi de vardı. Paşa hepsini birer birer gezerek gördükten sonra rıhtımda bir doktorun binasında ikamet etmeyi tercih ettiler. Muammer Bey'in evine gittiğimiz zaman bizi Latife Hanım karşılamıştı. Pederi ile validesi ve kardeşleri Avrupa'da bulunduklarından Latife Hanım büyük validesi ile yalnız olarak evde oturuyormuş. Latife Hanım, aydın bir kız olduğu için ifadeleriyle ve her türlü bilgi, görgü, tutum ve davranışlarıyla Paşa'yı memnun etmişlerdi. Fakat M. Kemal Paşa her nedense orada kalmak istememişlerdi. Rıhtımda karargâh ittihaz ettiğimiz binaya naklettikten bir iki gün sonra İzmir'de büyük bir yangın çıktı. Ve bizim ikamet ettiğimiz binaya kadar yaklaşınca, oradan Muammer Bey'in evine nakletmek mecburiyetinde kaldık.

Yangından önce bir gün, Hükûmet Konağı'na gitmiştik. Valinin yanında İngiliz konsolosu bulunuyordu. Paşa da valinin odasına girmişlerdi. Bir iş için Paşa Hazretleri'ne bilgi vermeye içeri girdiğim zaman, Paşa ile Türkçe bilen İngiliz konsolosu arasındaki şu konuşmayı işittim:

"Vali Bey'den ne istiyorsunuz?"

"Tebaamız hakkında teminat almak istiyorum."

"Yunanlılar buradayken daha mı emindiniz?"

"Evet."

"Öyleyse Yunanistan'a gidiniz!"

"İngiltere'ye de mi savaş ilan ediyorsunuz?"

"İngiltere ile aramızda müsalaha[1] yapılmış mıdır ki harp ilan edip etmediğimizi soruyorsunuz? Hem siz böyle şeyleri konuşmaya selahiyettar[2] mısınız ki bunu bana soruyorsunuz? Ben Türkiye Büyük Millet Meclisi reisi ve Türk Ordulan başkumandanıyım. Her şeyi görüşmeye selahiyetim vardır. Sizin de böyle bir selahiyetiniz varsa görüşebiliriz. Yoksa, buyurunuz!.."

Paşa böyle diyerek konsolosa kapıyı gösterdiler. İngiliz ve Fransız donanması limanda olduğu gibi, rıhtım da düşmandan istirdat[3] edilen yerlerden kaçan Yunanlılarla mahşer halindeydi.

İngiliz konsolosu Hükümet Konağı'nı terk ettikten bir müddet sonra biz de ikametgâhımıza gelmiş bulunuyorduk ki, limanda bulunan donanmada bir hazırlık başladı. İzmir'in içinde de bir kıyamet koptu. Gemilerden kayıklar rıhtıma yanaşarak ne kadar ecnebi tebaası varsa onları alıyor, gemilere götürüyordu. Konsolos, donanma kumandanına Türklerin İngilizlere karşı da harp ilan ettiklerini söylemiş olduğu için vaziyet vahim bir şekil almıştı. Bir taraftan ecnebiler harp gemilerine nakledilirken öbür taraftan da donanma kumandanı tarafından bahriyeli zabitler Paşa'nın yanına gönderilerek bu mesele hakkında izahat talebinde bulunuluyordu. Ne konuşulduğunu bilmiyorum. Fakat verilmiş olan izahattan meselenin mahiyeti ve hakikati anlaşılmış olacak ki sükûnet avdet ederek her şey normal hale girdi. Paşa Hazretleri'yle görüşmek üzere donanmadan gönderilen bahriye zabitlerinden birisi Paşa'ya karşı o kadar büyük bir sevgi ve hürmet duymuş ki, elini öpmek için müsaadelerini rica ettiğini işitmiştim.

1 Barış.
2 Yetkili.
3 Geri alınan.

Latife Hanım'ın evinde

"Paşa evlenirse eskisi gibi içmez zannediyorduk"

İzmir yangınından sonra naklettiğimiz Muammer Bey'in evinde üç hafta kadar kaldık. Bu müddet zarfında başta Atatürk olmak üzere hizmet neferlerimize kadar Latife Hanım'dan hepimiz son derece memnunduk. Ankara'ya giderken Latife Hanım M. Kemal Paşa'dan şu ricada bulundu:

"Paşam, evimize şeref ve saadet bahşettiniz. Yakında Avrupa'dan avdet edecek olan annemle babamın ve kardeşlerimin de bu şerefe mazhar olmaları için evimizin Başkumandanlık Karargâhı namı altında üç beş neferden ibaret bir müfrezeniz tarafından muhafaza edilmesini rica ederim."

M. Kemal Paşa, Latife Hanım'ın bu ricasını kabul ettiler. Ve Ankara'ya giderken muhafız müfrezesinden üç dört neferi Muammer Bey'in evinde bıraktılar. Ve bu suretle Muammer Bey'in eviyle alaka ve irtibatımız baki kalmış oldu. İzmir'den Ankara'ya geldikten sonra hemen her akşam sofrada M. Kemal Paşa Latife Hanım'dan bahisle kendisini uzun uzadıya medih ve sena ederlerdi.[1]

Paşa Hazretleri'nin o sırada çok hasta bulunan anneleri, Latife Hanım'ın övgüsünü işittikçe, kendisini görmek ve onu oğluna almak arzusuna kapıldı. Doktorlar da hastalığının Ankara'da tedavi edilemeyeceğini ve mutlaka sahilde ikamet etmeleri lazım geldiğini söylemiş oldukları için İzmir'e gitme-

1 Överlerdi.

ye karar vermişler.

Bir gece, Paşa Hazretleri bana şu emri vermişti:

"Doktorların gösterdikleri lüzum üzerine annemi İzmir'de tedavi ettirmek üzere oraya götürmek zarureti hâsıl olmuştur. Binaenaleyh sen yarın buradan otomobille Konya'ya, oradan da trenle İzmir'e hareket edersin. İzmir'de Vali Bey'le[2] görüşerek validemin ikamet edebileceği münasip bir ev bulup ve onu döşettikten sonra bana bilgi verirsin. Ben de validemi oraya gönderirim. Yalnız, bulacağınız ev, 'emval-i metruke'den[3] olmasın."

Emirlerine uygun olarak Ankara'dan Konya'ya, oradan da İzmir'e gittim. İzmir istasyonuna geldiğim zaman karşımda Latife Hanım'ın adamlarından Ahmet Ağa'yı buldum. Bana Latife Hanım'ın selamlarını ve evde intizarda[4] bulunduklarını söyledi. Beni eve götürmek istiyordu. İzmir'e geleceğimi ve bilhassa hangi gün İzmir'de bulunacağımı nereden haber aldıklarını bilmediğim için şaşırdım kaldım. Ahmet Ağa'nın ısrarı üzerine Muammer Bey'in evine misafir olmaya mecbur kaldım. Latife Hanım, beni sokak kapısında karşılamak suretiyle hakkımda pek büyük bir nezaket lütufkârlık eseri göstermişlerdir. Hal ve hatır sorduktan sonra niçin İzmir'e geldiğimi anlattım. Gülerek haberleri olduğunu söyledi. Ve Ankara'dan hareketimi öğrendikten sonra da her akşam Ahmet Ağa'yı istasyona gönderdiğini anlattı.

"Paşa Hazretleri evimizi karargâh olarak muhafaza etmektedir. Burası karargâhımız olduktan sonra başka bir yere gitmeniz muvafık mıdır? Bu ev artık sizin de evinizdir" diyerek sıkılmamamı temine çalışıyordu.

Ertesi günü Vali Abdülhalik Bey'le görüşmek üzere Latife Hanım'la birlikte Hükümet Konağı'na gittik. Paşa'nın validelerinin ikametleri için Karşıyaka'da sanatoryum gibi bir köşkleri olduğunu ve köşkte hiç kimsenin ikamet etmediğini söyleyerek Vali Bey'le bizi oraya götürdü. Hakikaten sanatoryum gibi mükemmel bir köşk. Vali Bey de, ben de köşkü çok beğendik. Ve bundan daha güzel, daha münasip bir yer

2 S. Bozok'un notu: O zaman Abdülhalik Renda Bey valiydi.
3 Terk edilmiş Rum mallarından.
4 Beklemekte.

bulunamayacağına dair Paşa'ya telgrafla bilgi verdik. Muvafakat cevabı gelince Latife Hanım'la her gün Göztepe'deki evlerinden Karşıyaka'ya giderek evin döşenmesi ve düzenlenmesiyle meşgul oluyorduk.

O günlerde, Latife Hanım'ın Avrupa'da bulunan ailesi de İzmir'e gelmişlerdi. Latife Hanım, beni annesiyle babasına, "İkinci babamdır" diyerek takdim ettiği için onlar da bana karşı çok yakınlık gösterdiler. Kendi aileleri efradından imişim gibi, küçüğünden büyüğüne kadar hepsinden çok samimiyet gördüğüm için hiçbir yabancılık hissetmiyordum.

İki üç hafta zarfında köşkün döşenmesi ve düzenlenmesini tamamladık. Fakat ben soğuk almış olduğum için hastalandım. Köşkün hazırlandığını Ankara'ya bildirdiğimden hastanın gönderilmesini bekliyordum. Benim rahatsızlığım esnasında, Latife Hanım başta olmak üzere, bütün ailesi tedavim hususunda fevkalade ihtimam göstermiştir. Bilhassa Latife Hanım, bir hastabakıcı gibi başımın ucundan ayrılmayarak sağlığıma kavuşmama çalıştı. Bundan dolayı kendisine karşı daima minnet hissetmekteyim.

İzmir'de bulunduğum müddet zarfında (Paşa'dan almış olduğum talimat mucibince) haftada birkaç defa şifreli telgrafla ve ara sıra da mektupla Latife Hanım hakkında Atatürk'e malumat veriyordum. Verdiğim bilgi, Latife Hanım'ın lehindeydi. Paşa Hazretleri'nin onunla evlenmesini arzu ediyordum. Latife Hanım benim M. Kemal Paşa'ya yazdığım mektuplardan birini okumuş olduğu için beni babası gibi hayırhah[5] tanımıştı. Paşa Hazretleri'nin Latife Hanım'la evlenmesini İsmet Paşa da istiyordu. Esasen Paşa'nın Latife Hanım'la evlenmeye mütemayil[6] olduğunu hissettiğimiz için bir an önce bu meselenin olup bitmesini arzu ediyorduk. Paşa evlenirse eskisi gibi her akşam içmeyecek ve daha muntazam bir hayat geçirerek sağlığı korunacak zannediyorduk. Paşa'nın Latife Hanım'la evlenmesini yalnız Fethi Bey[7] muvafık görmüyordu. Ve sebep olarak da Latife Hanım'ın Paşa'yı idare edecek kabiliyette bir kadın olmadığını ve olamayacağını söy-

5 Hayırsever.
6 Eğilimli.
7 Fethi Okyar.

lüyordu ki, maalesef netice itibariyle Fethi Bey'in düşüncesi ve ifadesi doğru çıkmıştır.

Paşa'nın validesinin yola çıkarıldığına dair Ankara'dan haber beklerken bir gün şu telgrafı aldım:

"Validemin rahatsızlığı arttığından harekete gayri muktedir haldedir. Binaenaleyh orada bırakmış olduğunuz müfrezeyle birlikte Ankara'ya avdet ediniz."

Paşa Hazretleri'nin bu telgrafı üzerine hepimiz çok müteessir olmuştuk. Bilhassa Latife Hanım, gelen telgrafa başka manalar da vererek Avrupa'ya gitmeye ve orada oturmaya karar vermişti. Ben Latife Hanım'a yanlış düşündüğünü anlatarak kendisini teselli etmeye çalıştım. Fakat o, kararında ısrar ediyor ve Ankara'ya gittiğim zaman Avrupa'ya hareketine müsaade etmeleri için Paşa'nın muvafakatlerini almamı benden rica ediyordu. Latife Hanım'la aramızda şu konuşma geçti:

"Hanımefendi, Gazi Paşa Hazretleri, validelerinin hareketete muktedir olmadıkları bir halde bulunduklarından bahsediyorlar. Bu durumda olan bir hasta İzmir'e nasıl gelebilir?"

"Evet ama, burada bırakılmış olan müfrezenin de Ankara'ya celp edilmesi Paşa Hazretleri'nin ailemizle kat-ı münasebetine[8] bir delildir."

"Sizin düşüncenize iştirak etmiyorum. Fakat Ankara'ya gittiğim zaman bütün arzularınızı yerine getirmeye çalışacağımdan emin olabilirsiniz. Paşa'yla görüştükten sonra da her şeyi olduğu gibi size yazacağım. O zaman düşüncenizde ne kadar yanıldığınızı anlayacaksınız. O halde şimdiden fazla teessüre kapılmamanız uygun olur."

Latife Hanım da bana teşekkürle mukabelede bulundu. Ama bir türlü sinirlerine hâkim olamadıklarından ağlıyorlardı.

M. Kemal Paşa'nın telgraflarına şu cevabı verdim:

"Emirleriniz mucibince hareket edeceğim. Ancak birkaç günden beri çok rahatsız bulunduğumdan doktorlar hareketimi muvafık bulmuyor. Müsaade buyurursanız kendim birkaç gün sonra hareket etmek üzere müfrezeyi yarın Ankara'ya göndereyim."

Birkaç saat sonra Paşa'dan şu emri aldım:

8 İlişkiyi kesmesine.

"Tamamıyla iade-i afiyet edinceye[9] kadar müfrezeyle birlikte orada kalınız."

Bu telgraf üzerine Latife Hanım biraz sükûnet buldu ve Ankara'ya gittikten sonra gerçek durumu kendisine olduğu gibi yazacağıma dair benden söz aldı.

9 Sağlığınıza kavuşuncaya.

Zübeyde Hanım'ın mezarı başında

"Gözyaşları ona gözlerini kaybettirdi"

Bir hafta sonra sağlığıma kavuştuğum için doktorlar hareketime müsaade ettiklerinden Ankara'ya dönerek Paşa'ya her şeyi arz ettim. Latife Hanım'ı merak ve endişede bırakmamak için Mustafa Kemal Paşa, kendisine, muharebede bindikleri Sakarya adındaki atı ile birkaç teneke de balı, hediye olarak kendi maiyetlerindeki muhafızlarından iki üç neferle İzmir'e gönderdikleri gibi bana da Latife Hanım'ı memnun edecek tarzda bir mektup yazıp göndermemi emir buyurdular.

Hediyelerle neferler yola çıktıktan birkaç gün sonra bir gece yarısı evimde yatıp uyuduğum bir zamanda telefonun çalmasıyla uyandım. Telefonun başına gidince bizzat Paşa'nın sesini işittim:

"Salih, uyuyor muydun?" dedikten sonra, "Şimdi giyinerek hemen gel" diye buyurdular.

Derhal Köşk'e gittim:

"Validem, behemehal İzmir'e gitmek istiyor. Ne doktorları ne de beni dinliyor. 'Ölürsem İzmir'de öleyim' diyerek yatağından kalkıp çarşafını dahi giymiştir. 'Hemen şimdi İzmir'e gideceğiz' diyor. Son arzusunu yerine getirmek için emir verdim. Bir tren-i mahsus hazırlanıyor. Sen de ona göre hazırlanarak annemle birlikte İzmir'e gideceksin. Yalnız şunu da söyleyeyim ki, şayet anneme yolda emr-i Hak vaki olursa Ankara'ya yakın iseniz buraya getirirsin. İzmir'e yakın iseniz

orada benim her zaman kendisini ziyaret edebileceğim bir yere defnedersiniz."

Paşa'nın bu emirleri üzerine eve geldim. Hazırlığımı tamamladım. Ve yine Paşa'nın müsaadeleriyle eşimi de beraber alarak İzmir'e geldik. Ankara'dan hareketimizden önce Latife Hanım'a da telgrafla bilgi verilmiş olduğu için tren Karşıyaka istasyonuna geldiği zaman Latife Hanım'ı istasyonda bizi bekler bulduk. Kendisini Paşa Hazretleri'nin validelerine takdim ettiğim gibi, eşimi de Latife Hanımefendi'ye takdim ederek hastamızı kompartımandan alıp, evvelce hazırlanmış olan ve istasyona yakın bulunan köşke naklettik. Ankara'dan beraber getirdiğimiz doktorla eşim ve benden başka Latife Hanım da köşkte hastanın yanında kaldılar. Vefatlarına kadar da yanlarından ayrılmayarak, hastaya, bir hastabakıcıdan fazla bir itina ve ihtimamla baktılar. Gazi Paşa'ya her akşam şifreyle validelerinin hastalıkları hakkında bilgi verirken Latife Hanım'ın hastaya karşı ifa ettiği hizmetleri de bildirmekteydim.

Bir ay sonra hastamız hayata gözlerini yumdu. Paşa, validelerinin ölümü haberini Eskişehir'de almışlardı. Anneleri öldükleri akşam Paşa da seyahate çıkmışlar ve Eskişehir'e geldikleri zaman kendileri haberdar edilmişlerdi.

Eskişehir'den İzmir'e gelirlerken Karşıyaka'da kendilerini karşıladık. Beni kompartımanlarına yalnız olarak kabul buyurdular ve şu emri verdiler:

"Ben Latife Hanım'la evlenmeye karar verdim. Şimdi babası burada ise kendisini bu kararımdan haberdar edersin ve hiç kimseye bir şey söylememesini de ilave edersin."

Paşa'nın emirleri gereğince hareket ettim. Muammer Bey'e, Gazi M. Kemal Paşa'nın kayınpederi olacaklarını söylediğim zaman boynuma sarıldılar ve içini çekerek beni kokladılar.

Biraz sonra Paşa Hazretleri de vagonlarından inerek Muammer Bey'le tanıştılar. Ve Fevzi, Kâzım Karabekir paşalar da beraber oldukları halde hep birlikte validelerinin kabirlerini ziyarete gidildi. Paşa'nın orada irat ettikleri nutuk şöyledir:

"Zavallı validem, bütün millet için mefkûre[1] olan İzmir'in

1 Ülkü.

mukaddes topraklarına tevdi-i vücut etmiş[2] bulunuyor. Arkadaşlar, ölüm hilkatin en tabiî bir kanunudur. Fakat böyle olmakla beraber bazen ne hazin tecelliler arz eder. Burada yatan validem zulmün, cevrin, bütün milleti felaket uçurumuna götüren bir keyfî idarenin kurbanı olmuştur. Bunu izah ettim. Müsaade buyurursanız hayat ıstırabının biraz, birkaç noktasını arz edeyim. Abdülhamid devrindeydi, 1320 (1904) tarihinde mektepten henüz erkânıharp yüzbaşısı olarak çıkmıştım. Hayata ilk hatveyi[3] atıyordum. Fakat bu hatve, hayata değil, zindana tesadüf etti! Hakikaten beni bir gün aldılar ve idare-i müstebidenin[4] zindanlarına koydular. Validem bundan, ancak mahpustan çıktıktan sonra haberdar olabildi. Ve derhal beni görmeye şitab etti.[5] İstanbul'a geldi. Fakat orada kendisiyle ancak üç beş gün görüşmek nasip oldu. Çünkü tekrar idare-i müstebidenin hafiyeleri, casusları, cellatları ikametgâhımızı sarmış ve beni alıp götürmüşlerdi. Validem ağlayarak arkamdan takip ediyordu. Beni menfama[6] götürecek olan vapura bindirirlerken benimle görüşmekten men edilmiş olan validem, gözyaşlarıyla Sirkeci rıhtımında elem ve kederler içinde terk edilmiş bulunuyordu. Menfada geçirdiğim seneleri anam, ıstırap ve gözyaşları içinde geçirmiştir.

Başka bir nokta daha: Mütareke zamanında Anadolu'ya geçtiğim zaman, validemi mustarip bir halde[7] İstanbul'da terke mecbur olmuştum. Yanında kendisinin terfik ettiği[8] bir adamım vardı. Bunu Erzurum'dan İstanbul'a gönderdiğim zaman validem bu adamın yalnız olarak geldiğinden haberdar olduğu dakikada benim hakkımda Halife ve Padişah tarafından verilmiş olan idam kararının infaz edildiğini zannetmiş ve bu zan kendisini felce duçar etmişti. Ondan sonra bütün mücadele senelerini elem ve ıstırap içinde geçirmişti. Padişah ve hükûmetinin ve bütün düşmanların dai-

2 Verilmiş.
3 Adımı.
4 Baskı yönetiminin.
5 Koştu.
6 Sürgün yerime.
7 Acı çeker durumda.
8 Refakat ettiği.

ma tazyik ve işkencesi altında kalmıştı. İkametgâhı bin bir türlü sebep ve vesilelerle basılır, taharri edilir, kendisi izaç olunurdu.[9] Validem, üç beş senenin gece ve gündüzlerini gözyaşları içinde geçirdi. Bu gözyaşları ona gözlerini kaybettirdi. Nihayet pek yakın bir zamanda onu İstanbul'dan kurtarabildim. Ona kavuşabildim ki artık maddeten ölmüştü. Yalnız manen yaşıyordu. Validemin zıyaından[10] şüphesiz çok müteessirim. Fakat bu teessürümü izale eden bir husus vardır ki o da vatanı mahv ve harabîye götüren idarenin artık bir daha geri gelmemek üzere mezar-ı ademe götürülmüş olduğunu görmektir. Validem bu toprağın altında; fakat hâkimiyet-i milliye ilelebet payidar olsun. Beni teselli eden en büyük kuvvet budur. Evet, hâkimiyet-i milliye ilelebet devam edecektir.

Validemin ruhuna müteahhit olduğum vicdan yeminimi tekrar edeyim. Validemin metfeni[11] önünde ve Allah'ın huzurunda ahd ü peyman ediyorum.[12]

"Bu kadar kan dökerek milletin istihsal ve tespit ettiği hâkimiyetin muhafaza ve müdafaası için, icap ederse validemin yanına gitmekte asla tereddüt etmeyeceğim. Hâkimiyet-i milliye uğrunda canımı vermek, benim için vicdan ve namus borcu olsun."

9 Aranır ve rahatsız edilirdi.
10 Kaybından.
11 Mezarı.
12 Ant içiyorum.

Sade bir nikâh merasimi

"Biz Latife Hanım'la evlenmeye karar verdik!"

Karşıyaka'dan Göztepe'de bulunan Muammer Bey'in evine geldik. Paşa Hazretleri'ni istikbal edenler[1] arasında bulunanlardan bazılarını bir gün sonra Muammer Bey'in evinde verecekleri çay ziyafetine bizzat kendileri davet ettiler. Muammer Bey'e de İzmir kadısını davet etmesini söylediler. Zahiren[2] bir çay ziyafeti olan bu toplantı, bir nikâh merasiminden başka bir şey değildi. Fakat Gazi Paşa o güne kadar bunu yakınlarından başka kimseye söylememişti.

O zaman gazetelerin de yazdıkları şekilde Latife Hanım'la evlendikten birkaç gün sonra Latife Hanım da yanlarında olduğu halde ufak bir geziden sonra Ankara'ya avdet edildi. Paşa Hazretleri'nin Latife Hanım'la evli bulundukları müddet zarfında aralarında geçen bazı hadiseleri ve niçin birbirlerinden ayrıldıklarını, benim bildiğim kadar, bütün teferruatıyla ayrıca yazacağım için burada tekrar etmek istemedim. Esasen buna dair *Cumhuriyet* gazetesinde bazı beyanatta bulunmuştum. Gazetedeki beyanatım da öbür vesikalar arasındadır. Binaenaleyh Atatürk'ün evliliğine ait hikâyeleri burada bırakarak başka vakalardan bahsedeceğim. Yalnız Anadolu Ajansı'nın o tarihte akit merasimi hakkında verdiği tafsilatı kaydetmek isterim. O da şudur:

1 Karşılayanlar.
2 Görünüşte.

"Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri ile Uşakizade Latife Hanımefendi'nin emr-i mesnun akitleri bugün saat 5'te Göztepe'de icra edilmiştir. Akit merasimi fevkalade sade olmuştur. Müşir Fevzi ve Kâzım Karabekir paşalar hazeratı Başkumandan Paşa Hazretleri'nin, Vali Mustafa Abdülhalik Bey ile Seryaver Salih Bey de Latife Hanımefendi'nin şahitleri bulunuyorlardı. Paşa Hazretleri ile Latife Hanımefendi şahit ve davetlilerden mürekkep bir masada oturmuşlardı. Paşa Hazretleri Kadı Efendi'ye hitaben, 'Efendi Hazretleri, biz Latife Hanım'la evlenmeye karar verdik. Lütfen muamele-i lazimesini yapar mısınız' demiştir. Bunun üzerine Kadı Efendi, önce Latife Hanım'a teveccüh ederek, 'On dirhem gümüş mihrimüeccel ve aranızda takarrür eden mihrimuaccel hazır-ı milmeclis Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri ile tezevvücü kabul ediyor musunuz?' demiş ve Latife Hanım, 'Kabul ettim' cevabını vermişlerdir. Kadı Efendi müteakiben Paşa Hazretleri'ne de aynı suali irat etmiş ve müşarünileyh, 'Evet kabul ettim' buyurmuşlardır. Bundan sonra tarafeyn hazırun tarafından gayet samimi bir surette tebrik edilmişlerdir."

Latife Hanım'ın mektupları (1)

"Deli gibiyim!.."

"İzmir-Göztepe 19 teşrinievvel 1338 (ekim 1922)

Muhterem Salih Beyefendi,

Sadakatinizin minnettarıyım. Ankara'ya selameten muvasalat haberini müşir[1] telgrafınızla beni ne derece mesut ettiğinizi tasavvur etseydiniz, herhalde bir iki kelimecik daha lütfedersiniz. Bugüne kadar bütün arkadaşların sükûtunu, fazla meşguliyete atfederek müteselli oluyordum. Esasen mufarakatınızdan beri bu bahtiyar yuvayı tezyin ile pek muhterem ve pek mukaddes misafirimin güzelliği seven gözlerini okşayacak ufak tefek tefrişat ve tertibatla meşgul oldum. Mütemadiyen gözlerim yolda sizleri bekliyordum. Görüyorsunuz ki hayalen ayrılmamıştık. Geçen gün akrabanızdan bir zatın İzmir'de olduklarını haber aldım. Derhal burada öğle yemeğine davet ettim. Maateessüf yatakta olmak münasebetiyle kendilerini göremedim. Kaptan vasıtasıyla biraz malumat alabildim. Burada eski debdebe yoktur. Fakat Başkumandanlık boş olmakla beraber şerefi muhafaza edilmektedir. Yalnız içinde siyahlar giymiş müteessir ve mükedder bir vücut vardır. Bu kadar samimiyet ve ünsiyetten sonra yapyalnız kalmak, hayatının kara sahifelerini tekrar açmaya ve birçok çirkinlikler tasavvur ederek derin bir tees-

1 Ulaşma haberinizi duyuran.

sürün altında ezilmeye mahkûm bir ben varım.

Paşa Hazretleri'ne müteaddit mektuplar yazdığım halde takdime cesaret edemedim. 'Mektup istemem, telgraf kâfidir' buyurmuşlardı. Halbuki son telgrafıma da cevap alamayınca bir daha tasdiden sarfınazar ettim.[2] Büyük yerden gelen sükûta hürmet lazımdır. Ben de yalnız size cevap vermekle iktifa ediyorum. Sizin burada bırakmış olduğunuz hatıra pek kıymettardır. Eminim ki Paşa Hazretleri'ne karşı taşıdığım temiz ve ebedî sadakati hiç kimse Seryaver Bey kadar takdir etmemiştir. Siz de beni mahzun etmeyin. Hiç olmazsa birkaç kelimecikle sıhhatleri hakkında malumat verin olmaz mı Salih Bey...

Gazeteleri muntazaman takip ediyorsam da aldığım malumatla iktifa edemiyorum. Deli gibiyim. Ve işte bazen pek mesut günler yaşatanlar aksini hissettirmekten mütelezziz olurlar.[3] Paşa Hazretleri de rica ve istirhamıma rağmen Ankara'da en ufak bir vazife ile bile istihdam ederek beni beraberlerinde bulundurmak istememişlerdi. Yalnız bir gece bipayan[4] denizlere benzeyen mühlik[5] gözlerini bana dikerek, 'Bir yere gitmeyin, beni bekleyin. Bunu emrediyorum' demişlerdi. Bu cümleyi hatırladıkça 'Belki bir daha kavuşmak mümkün olacaktır' diyor, kemal-i memnuniyetle yeni bir saadete intizar ediyorum. Bu satırlara gülerseniz doğru değildir; zira güneşin daimî ziyası altında yaşayanlar, medid[6] bir karanlığın ne müthiş bir uçurum olduğunu bilemezler.

Bu akşam bizim muhafızları bahçeye davet ettim. Güzel güzel oyunlar yaptılar. Ben de kendilerine ikram ettim. Tabiî memnun oldular. Hepsi de hatırımı sayıyor. Paşa Hazretleri'ne ne kadar teşekkür etsem azdır. Buraya Başkumandanlık bürosu namını vermekle benim âlâm ve ekdarımı[7] bir dereceye kadar tahfif ettiklerine[8] emin olsunlar. Zavallı babam son mektubunda 'Fakirhaneme bir levha asacağım ve bütün

2 Rahatsız etmekten kaçındım.
3 Zevk alırlar.
4 Sonsuz.
5 Öldürücü.
6 Uzun süren.
7 Elem ve kederlerimi.
8 Hafiflettiklerine.

Müslümanların ziyaretgâhı olacaktır' diyor. Daha birçok sözleri vardır. Fakat başınızı fazla ağrıtmak istemem. Paşa Hazretleri'ne kemal-i hürmet ve samimiyetle iki ellerini öptüğümü ve daima emirlerini ifaya amade olduğumu söyler misiniz?

Beni unutmadığınızdan dolayı arz-ı teşekkür, teyid-i hürmet eylerim, efendim.

Uşakîzade Latife"

Latife Hanım'ın mektupları (2)

"Mektubumu okumazsa yakınız!.. Yansın ve yıkılsın..."

"Göztepe

Muhterem Salih Beyefendi,

Geçen hafta vali beyefendi Bursa'ya geçtiğinizi haber alınca melfuf[1] mektubu göndermekten sarfınazar etmişlerdi. Gerçi 19 teşrinievvelden (ekim) 26'ya kadar birçok tebeddülat[2] vardır. Fakat bu satırları yine takdime karar verdim. Zira sizleri hiçbir zaman unutmadığımı ve sadakatinizin minnettarı olduğumu bu suretle daha iyi takdir edeceksiniz.

Size biraz buradan bahsedeceğim. Birkaç günden beri yatakta idim. Hiç olmazsa bir telgrafla mahzun maneviyatımı okşamak istedim. O akşam zatıâlinizin beni hatırladığınızı gördüm. Ertesi gün de Paşa Hazretleri'nin ilk defa olarak bana hitap etmek lütfunda bulundukları telgrafnameyi alınca sevincimden ağladım. Fakat o iki satırcığa melfuf bir mektup vardı. Paşa Hazretleri rahatsız imiş. Buradan mütehassıs doktor gitmiş. Deli gibi yataktan fırladım. Ve zatıâlinizden sıhhatleri hakkında malumat istedim. Cevaben Bursa'ya hareket emrini aldım. Onu müteakip bir şifre daha. Bu defa 'Gelmeyiniz' emir buyurulmuş. Yirmi dört saatlik bir saadet, sonra yine karanlık... Fakat şerefli bir karanlık... Mü-

1 Ekli.
2 Değişiklik.

heyya-ı hareket idim.[3] Hatta vesikam bile yapılmıştı. Bütün arkadaşlar ve bilhassa Şükrü Ali Beyefendi ibraz-ı nezaket ettiler. Bu meyanda en büyük saadeti teşkil eden, Paşa Hazretleri'nin hiç olmazsa bir an beni tahattur etmiş[4] olmalarıydı. Şimdi Ankara yollarındasınız. Acaba avdet buyurulacak[5] mıdır? Yoksa ümidi keselim mi, bilemiyorum. Burada bütün efrat mahzundur. Gece gündüz gözümüz yolda, bekliyoruz. Sizleri o kadar göreceğimiz geldi ki, görünce boynunuza atılırsak deli olduğumuza hükmetmeyin.

Seryaver Beyefendi, zatıâlinizden çok rica ederim, melfuf mektubu Paşa Hazretleri'ne takdim edin. Eğer okumaya vakitleri müsait olduğunu görürseniz... Yoksa yakınız!.. Evet, yansın ve yıkılsın... Bu cümleyi hiç unutmam. Acaba kendilerinden bugünlerde İzmir'i ziyaret edip etmeyeceklerini sorabilir misiniz? Sadık Latife'ye bu kadarcık malumatı medyunsunuz.[6] Anlamak istemekliğime birçok sebepler vardır. Cevap aldığım takdirde sizin samimiyetinize istinaden izahat veririm. Avdet buyurulacağı takdirde buradan gidecek hususî trenle Alaşehir'e kadar birkaç neferle gelip Paşa Hazretleri'ni herkesten evvel istikbal etmek[7] istiyorum. Acaba müsaade ederler mi? İzmir'de hazırlık çok imiş. Mektep çocuklarını giydirdiklerini, tak-ı zaferler yaptıklarını haber aldım. Anlaşılan ahali, harp ve yangın dolayısıyla ihmal edilmiş olan şeyleri bugün yapmak niyetindedir. Ben, bu meyanda[8] bulunamam. Zira istasyona gitmekliğime müsaade buyurulmadığını unutmadım. Esasen bayraklarla, birtakım zahirî şeylerde karşılamaktansa, ayaklarına kadar en samimi hissiyatla koşmak beni pek mesut edecektir. Herkesten önce 'Paşam, hoş geldiniz' demek, acaba o günü görmek nasip olacak mıdır?

Paşa Hazretleri burayı mutlak teşrif etsinler. Hiç olmazsa bir gün kalsınlar, fakat bir defa daha gelsinler. İzmir kendilerine uğurlu gelmiştir. Latif'in güzel ve temiz kalbi en sami-

3 Yola çıkmaya hazırdım.
4 Hatırlamış.
5 Geri dönecek misiniz?
6 Borçlusunuz.
7 Karşılamak.
8 Bunlar arasında.

mi temenniyatı faideden hâli değildir. Bursa'dan mustarip oldular. 'İzmir'e' diye muharebeye başlandı. Ve daima muvaffakiyetle yüründü. Bu noktayı unutmayınız. Ben bu gibi şeylere çok dikkat ederim.

Zatıâliniz ne âlemdesiniz? Muhterem ailenizi de beraber getireceğinizi haber aldım. Pek memnun oldum. Size güzel bir ev hazırladık. Ailemin de bugünlerde avdet etmesi muhtemeldir. Eğer Paşa Hazretleri'ni burada görmeyecek olursa, eminim ki babam kendisini ayaklarına atmaya gelecektir. Paşa'ya meftun. Mektuplarını sakladım. Göreceksiniz. Artık yeter. Burasını ara sıra hatırlamanızı rica ve arz-ı hürmet ederim efendim.

26.10.1338 (1922)
Uşakîzade Latife

Bu mektupları, Mustafa Kaptan'ın, müfrezenin işi için gönderdiği nefer götürecektir."

Latife Hanım'ın mektupları (3)

"Git kocamla konuş, gerginliğe son vermesini rica et"

"Göztepe, 29 temmuz 1925

Salih Bey,

Tanıştığımız, içinde günlerce bütün bir samimiyetle yaşadığımız beyaz evden yazıyorum. Gerçi en elemli dakikalarımı yaşarken beni aramadınız. Sizi, Mahmut[1] Bey'den birkaç kereler sordum. Hatta veda vazifesini de kendisine tevdi ettim. Belki bu lakaydinizden[2] dolayı sizi Ankara'da aramak cesaretini kendimde bulamadım. Fakat nasiyesinde[3] bir tek leke olmayan ecdat evinde siz en uğurlu, en hayırlı bir misafir olarak mukayyetsiniz.[4] Burada sizi hatırlamamak güzel bir maziyi gömmek demektir. Halbuki ben nankör değilim.

Salih Bey, sen kızarsın söylenirsin, fakat büyük meziyetlerin vardır. Samimisin. Ve daima hakikati söylersin. İnsanların yüzüne söyleyemeyeceğin şeyi de arkadan söylemezsin. Babasın. Evlatların için ağlarsın. Zavallı annem mütemadiyen seni sayıklıyor. Çünkü o kara ruhlu herifin yerine sen olsaydın, beni bir cambaz gibi ipte oynatmazdın. Bana hakikati söylerdin. Fakat zarar yok. Bu dünya elbette ona da kalmaz.

1 Mahmut Soydan.
2 İlgisizliğinizden.
3 Alnında.
4 Yazılısınız.

Salih Bey, bundan üç yıl önce bana karşı babalık vazifesini ifa edeceğini, babama vaat etmiştin. O şimdi Avrupa'da, işlerine mâni olmamak için, burada olduğumu haber bile veremedim. Artık bir teessür yığını gibi her tesadüf ettiği koltuğa çöken bir annem ve ihtiyar halinde benim yüzümden fena bir muameleye duçar olmuş olan bir büyükannem var. Öksüzüm. Kimsem yok. Onun için ikinci babalık vazifesini deruhte eden ve sözünün eri olan Salih Bey'e yazıyorum. Git Paşa ile görüş. Ben kocamdan eminim. Çünkü kadirşinastır. Yüksek ruhludur. İnsandır. Aramızdaki gerginliğe nihayet vermesini, güzel bir mazinin vereceğini kuvvetle rica et. Ben kendisine yazdığım mektupta seni refikanla göndermesini rica ettim. Bir haftadır uykusuz, gıdasız, idama mahkûmum. Esbabı[5] çocukluk. Halbuki çocuklar bu ağır cezadan muaftır.

Salihsin. Salah ve sulh getireceğine eminim.

Latife Gazi Mustafa Kemal"

5 Sebebi.

Kemal Paşa-Latife Hanım

Böyle evlendiler, böyle ayrıldılar

Atatürk bir Bursa seyahatini müteakip Mudanya'dan bindiği Hamidiye kruvazörüyle Marmara'da dolaştıktan sonra seyahati Karadeniz'e kadar uzatmaya karar verdi. Hamidiye, İstanbul'a uğramadan Karadeniz'e açıldı. Karadeniz'de hemen bütün sahil şehirleri birer birer ziyaret edilerek Trabzon'a gelindi. Atatürk Trabzon'da bulunduğu sırada Erzurum'da büyük bir zelzele olmuştu. Birçok köylerin yıkıldığını, birkaç yüz vatandaşın feci surette öldüğünü haber alan Atatürk, deniz seyahatini yarıda bıraktı ve "Memleketin herhangi tarafında vukua gelen felakete biz uzaktan seyirci kalamayız" diyerek Samsun yoluyla doğruca Erzurum'a hareket etti. Erzurum'da yıkılan köyleri dolaşıp açıkta kalan halkla yakından temaslar yaparak yardım için icap edenlere emirler verdikten sonra Sarıkamış'a, Kars'a kadar uzandı.

Atatürk Erzurum'dayken Latife Hanım'la aralarında evvela ufaktan başlayarak gitgide sahasını genişleten birtakım anlaşmazlıklar baş göstermişti. Bu anlaşmazlıkların çok geçmeden muvakkat bir ayrılığı intaç ettiğini[1] görmek bizi çok müteessir etti. Atatürk anlaşılan bazı müdahalelere sinirleniyordu. Hülasa pek güzel başlayan bu müşterek hayatın aynı samimiyetle idamesine imkân kalmadı.

Atatürk bir gün o zamanki başyaveri Rüsuhi'yi yanına ça-

1 Geçici bir ayrılıkla sonuçlandığını.

ğırarak Latife Hanım'ı Ankara'ya göndermek hakkındaki kararını kendisine tebliğ etmişti. Kararın tatbikine Rüsuhi memurdu. Atatürk, İsmet İnönü'ye teslim edilmek üzere bir de mektup yazmıştı.

Bu mektup şöyledir:

"Erzurum 9 teşrinievvel 1340 (ekim 1924)

Azizim İsmet,

Latife Hanım tekaddüm ederek Ankara'ya geliyor. Beraber seyahate devamı münasip görmedik. Çünkü iki senelik tecrübe beraber yaşamak imkânı olamayacağına kanaat hasıl ettirdi. Kararımdan kendisini haberdar ettim. Çok meyus ve mahzundur. Zatıâlinizin ve belki Fevzi Paşa Hazretleri'nin ihtilaf için delaletinizi rica edecektir. Kararım katidir. Yalnız gerek kendisinin ve gerek ailesinin şeref ve haysiyetini rencide etmek istemiyordum. Kendine ve ailesine hörmetimi ve hakiki dostluğumu muhafaza edeceğim. Suret-i infikâkı[2] Ankara'da kararlaştırınız. Sükûnetle İzmir'e gitmeye muvafakatını temin lazımdır. Gözlerinizden öperim.

Gazi M. Kemal"

Latife Hanım'a, Rüsuhi Bey'le birlikte Ankara'ya hareket etmesi lazım geldiği tebliğ edildi. Fakat Latife Hanım, "Ben ancak Salih Bey'le birlikte gidebilirim" diyordu. Bunun üzerine Atatürk beni çağırdı ve "Latife'yi Ankara'ya sen götüreceksin" emrini verdi.

Atatürk, henüz nikâhı altında bulunan Latife Hanım'ın geçtiği yerlerde merasimle karşılanmasını uygun görmüşlerdi. Hatta kendisi de hareket edeceğimiz gün Latife Hanım'ı evin kapısına kadar teşyi etti.[3] Arkadaşlardan Kılıç Ali merhum, Rauf, muhafız kıtası kumandanı İsmail Hakkı ve Seryaver Rüsuhi 1,5 saat mesafeye kadar bizi otomobille takip ettiler.

Latife Hanım'la yanımızda tek bir hizmetçi bulunduğu halde Kayseri'ye kadar bir otomobilde seyahat ettik. Latife

2 Ayrılış biçimini.
3 Uğurladı.

Hanım yolda mütemadiyen nedamet izhar ediyordu.[4]

Kılıç Ali ile aramızda bir parola kararlaştırdık. O bana, ben ona karşılıklı vaziyeti bildirecektik. Atatürk'ün Latife Hanım'a karşı hiddeti geçmişse, Kılıç Ali bana "Sıhhattedir" haberini uçuracak, bunun aksi vaki ise "Henüz hastalığı geçmedi" diyecekti. Erzincan'a vardığımız zaman Latife Hanım oraya iki gün sonra gelecek olan Atatürk'e verilmek üzere bir mektup yazıp kumandana bırakmıştı. Bu mektup Atatürk'ün üzerinde çok büyük tesir yapmış olacak ki, Kayseri'ye gelmeden evvel yolun bir noktasında Atatürk'ten şöyle bir telgraf aldım:

"Kayseri'den ileri geçmeyiniz, orada bana intizar ediniz.[5]
Gazi Mustafa Kemal"

Vaziyeti aramızdaki parolaya müracaat ederek Kılıç Ali'den telgrafla sordum. Aldığım cevap Atatürk'ün hiddetinin geçtiğine şüphe bırakmayacak mahiyetteydi. Latife Hanım tarif edilmez derecede sevindi. Mustafa Kemal'in Kayseri'ye kadar gelmesini bile beklemiyordu. Onu, ta 80 kilometre mesafeden istikbale koştu. Atatürk'ün de o gün keyfi yerindeydi. Kendisine mülaki olduğumuz yerde otomobilinden indi. Ve Latife Hanım ile beni otomobiline alarak ayrı ayrı iltifatlarda bulundu.

O gece Kayseri'de çok sevinçli bir gece geçirildi. Atatürk, ertesi gün huzuruna girdiğim zaman İsmet İnönü'ye verilmek üzere yazdığı mektubu ne yaptığımı sordular. "Yanımdadır" dedim. "Onu yırt at" buyurdular. Gözleri önünde mektubu yırttım. Fakat ne düşündüklerini bilmiyorum. Yırtılmış mektubu tekrar alıp muhafaza etmekliğimi emir buyurdular.

Aradan uzun zaman geçmişti ki, tekrar anlaşmazlıklar, dargınlıklar başlayınca Atatürk bu sefer kati olarak ayrılık kararı verdi. Kısaca işte böyle evlendiler ve böyle ayrıldılar.

4 Pişmanlık gösteriyordu.
5 Beni bekleyiniz.

İsmet Paşa-
Fethi Bey tartışması

"O halde sen de alçaksın!.."

İsmet Paşa Lozan Muahedesi'nin akdinden sonra Ankara'ya dönmüştü. Bir gece Atatürk kendilerini ve Fethi Bey ile Rıza Nur Bey'i akşam yemeğine davet etmişlerdi. Hatırımda kaldığına göre davetliler arasında Latife Hanım ile öbürlerinin refikaları hanımlar da vardı. O akşam sofrada Kılıç Ali Bey'le ben de bulunuyordum. Üç dört kişilik bir saz takımı da mevcuttu. Bir aralık İsmet Paşa, Lozan'da cereyan eden müzakerattan ve çektiği sıkıntılardan bahsederek Rauf Bey'den acı acı şikâyette bulundu:

"Yaptığım işler hakkında kendisine malumat veriyor ve ona mukabil hükümetin nokta-i nazarını anlamak istiyordum. Fakat o alçak Rauf yazdıklarıma cevap vermeyerek beni çok büyük azap ve ıstırap içinde bırakmıştı" deyince, Fethi Bey, Rauf Bey'in kabinesinde dahiliye vekili bulunduğu için Heyet-i Vekile'nin kararlarına iştirak etmiş bulunduğunu söyleyerek Rauf Bey'i müdafaa etmek istedi. Buna karşı İsmet Paşa, "O halde sen de alçaksın!.. Eğer o sırada imdadıma büyük şefim yetişmemiş olsaydı buraya tabutum gelecekti. Siz bundan memnun mu olacaktınız?.." dediler.

İsmet Paşa'nın çok müteessir bulunduğunu ve bu teessürle münakaşanın çok fena bir şekil alacağını düşünen Fethi Bey'e saz çalanların yabancı olduğunu söyledim. İsmet Paşa'ya mukabele etmemesini ve münakaşanın kapatılmasını rica ettim. Atatürk sofrada konuşulanları işitmiyormuş

gibi bir vaziyet alarak hiçbir şeye karışmıyordu. Fethi Bey benim ricama karşı, "Bana ne söylüyorsun, İsmet Paşa'ya söyle" dedi. Bunun üzerine bir sigara paketinin arkasına Fethi Bey'e söylediklerimi yazdım. Ve İsmet Paşa'ya gösterdim. Atatürk de o sırada söze karışarak şayan-ı teessür olan münakaşanın daha fena bir şekil almasına meydan verilmedi ve İsmet Paşa ile Fethi Bey'i barıştırdı.

Sofrada sarhoş Çetinkaya'yla tartışma

"Bana bak Ali Bey, ben senden daha komitacıyım"

Mühim addettiğim hadiselerden birisi de şudur:

Bir gün Ali Çetinkaya bana, "Yahu ben de her akşam Atatürk'ün sofrasında bulunmak isterim. Fakat orada hoşlanmadığım bazı kimseler bulunduğu için bu arzumu yerine getiremiyorum. Sen müsait bir fırsat bulduğun zaman benim arzumu Atatürk'e anlat. Ve ellerinden öptüğümü de söyle" dedi. (Ali Bey, hoşlanmadığı şahıslardan birisinin Falih Rıfkı olduğunu söylemişti.)

Birkaç gün sonra bir münasebetle Ali Bey'in söylediklerini Paşa'ya arz ettim. Paşa yüzünü buruşturarak "Bu kadar saçma bir düşünce olamaz. Benim soframda ve meclisimde bulunanların hepsine ben vazife veririm. Sizin yapamayacağınız işleri, Ali Bey'in hoşlanmadığı adamlar yapar" dedikten sonra, "Öyle ise bu gece Ali Bey'in hoşlandığı arkadaşları davet edelim de Etimesgut'a gidelim. Bana Başyaver Rusuhi Bey'i çağır, Etimesgut'a kimleri davet edeceğini söyleyeyim" dediler. Rüsuhi Bey gelinceye kadar Paşa, Ali Bey ile Avni Paşa'yı, Nuri Conker'i, Hasan Cavit Bey ile Recep Zühtü'yü davete karar verdiler.

Mevsim kış idi. Davet edilecek olanlar Rüsuhi Bey'e söylendi. O da kendilerini telefonla haberdar etti. Biz Atatürk'le daha erken Etimesgut'a gittik. Akşam olunca davetliler de birer ikişer geldiler. Fakat gelenler arasında Falih Rıfkı Bey de vardı. Onun davetsiz olarak gelmesi şöyle olmuş: Rüsuhi

Bey, Nuri Conker'i telefonla davet ettiği zaman Falih Rıfkı Bey, Nuri'nin yanında imiş. Etimesgut'a gideceğini haber alınca Nuri Bey'le birlikte o da gelmiş. Nuri Bey, Falih Rıfkı'nın da ekseriya Paşa'nın sofrasında bulunduğunu bildiğinden ve o geceki davetin de ne maksatla yapıldığını bilmediğinden Falih Rıfkı Bey'in Etimesgut'a beraber gelmesinde bir mahzur görmemiş.

Misafirler gelip sofraya oturduktan sonra, ben lumbagodan mustarip olduğum için, bir odaya çekildim. Ve sobanın yanında belimi ısıtıp ıstırabımı yatıştırmaya çalışıyordum. Bir aralık sofrada hararetli bir münakaşa cereyan ettiğini ve Ali Bey'in yüksek sesle konuştuğunu işittim. Münakaşanın mahiyetini anlamak üzere sofranın bulunduğu salona gittiğim zaman Ali Bey, Nuri Bey'e, "Sen bana bugün mecliste 'Cins ol' dedin. Bunu ne maksatla söyledin? Ben Suriç yoldaş değilim. Sakalım olmadığı gibi başımda da tutacak bir tel saç yoktur. Suriç yoldaşın sakalından tutar çekersin ama ben, ne sakalımı ne de kellemi kimseye kaptırmam" gibi manasını anlayamadığım bazı ifadelerde bulunuyordu.

Ali Bey'in yanına yaklaştığım sırada Atatürk, Ali Bey'e şaka tarzında bazı şeyler söyledi. Nuri Bey de Ali Bey'in ifadelerinden hiçbir şey anlayamamış olduğu için hayretle yüzüne bakıyordu.

Ali Bey, o gün Ziya Gevher'in evine davetliymiş. Orada zannedersem biraz likör veya şarap içmiş. Akşam yemeğinde de Etimesgut'ta birkaç kadeh rakı içince sarhoş olmuş bulunduğu için ne söylediğinin farkında değildi. Atatürk'ün ihtarlarına da adeta ehemmiyet vermediği gibi ikide bir elini cebine sokarak şüpheli vaziyetlerde bulunuyordu. Bir aralık Falih Rıfkı Bey'e de münasebetsiz bir ifadede bulunduğu için hem Falih Rıfkı Bey'i müteessir etmişti, hem de Atatürk'ü kızdırmıştı.

Ben bir kadeh dahi içmediğim için her türlü vaziyeti ve söylenen sözleri daha iyi görüyor, anlıyordum. Ali Bey'e "Galiba sen biraz fazlaca içtin, seni hiç böyle görmemiştim" demek ve kendisini sofradan kaldırıp biraz dışarı çıkartarak hava aldırmak istedim. Çünkü Atatürk'ün fena halde kızdığını hissediyordum. Fakat Ali Bey benim sözlerime de ehemmiyet vermedi. O sırada Falih Rıfkı Bey dışarıya çıkmıştı. Bi-

raz sonra Rüsuhi Bey eli cebinde olarak salona girdi ve kapının önünde durdu. Rüsuhi Bey'in içeriye girdiğini ve almış olduğu vaziyeti gören Ali Bey, Atatürk'e (Rüsuhi'yi göstererek) "Bunu buraya siz mi çağırdınız?" diye sordu. O ana kadar Atatürk Rüsuhi Bey'in salona geldiğini görmemişti. Çünkü Rüsuhi Bey Atatürk'ün arkasında kalmıştı. Ali Bey'in suali üzerine Rüsuhi Bey'i gördü ve Ali Bey'e, "Ben çağırmadım, fakat yaverim olduğu için çağırmadan da yanıma gelebilir. Sen ne demek istiyorsun?" deyince Ali Bey, "Paşam bu adam sizin yaveriniz olamaz, ben bunu Irak'tan tanırım. Enver Paşa'ya, Nuri Paşa'ya da yaverlik yapmıştır" diyerek Rüsuhi Bey'e karşı hakaretamiz daha birtakım sözler sarf etti. Atatürk'ün artık tahammülü büsbütün tükenmiş olduğu için Rüsuhi Bey'e hitaben "Bak senin için neler diyor, ne cevap vereceksin?" dedi. Şayan-ı teessür bir hadisenin vukuuna meydan vermemek maksadıyla Ali Bey'i sofradan kaldırmaya uğraşıyordum. Rüsuhi Bey, Ali Bey'e, "Beyefendi ne söylüyorsunuz, ben ne yaptım, söyleyiniz?.." gibi sözlerle güya kendisini müdafaa ediyordu. Atatürk, Rüsuhi Bey'in beceriksiz bir tarzda kendisini güya müdafaa eder görünmesinden hiç hoşlanmadı ve kızdı. Ali Bey'e hitaben "Bana bak Ali Bey, benim yaverim senin anlattığın adam değildir. Senin maksadını anlıyorum. Fakat ben senden daha komitacıyım" diyerek Ali Bey'i kolundan tuttu ve sofradan kaldırarak boş odalardan birine götürmek istedi. Ben araya girdim, "Paşam, Ali Bey'in biraz rahatsız olduğunu görüyorum. Müsaade buyurursanız dışarıya, musluk başına çıkmak istiyor. Kendisini çıkarayım" dedim.

Paşa bana kızmakla beraber Ali Bey'in de aynı tarzda rica etmesi üzerine dışarı çıkmasına müsaade buyurdular. Ali Bey yerinden kalktığı zaman şu istirhamkâr ifadeleri söyledi:

"Paşam ben sizi yegâne şef olarak tanır ve her emrinize itaat ederim. Sizden başka da hiç kimseye boyun eğmem. Beni bu gece buraya bunun için mi çağırdınız?"

Salondan çıkıp tuvalet mahalline gidince ben de kendisiyle beraber tuvalet mahalline girdim. Ali Bey bana, "Sen niye geldin?" diye sordu.

"Belki yardımıma ihtiyacın olur" dedim.

Halbuki maksadım tabancasının cebinde mi, yoksa be-

linde mi olduğunu anlamaktı. Ona yardım eder gibi koluna girdim ve tabancasının belinde olduğunu anlayarak müsterih oldum. Çünkü elini ikide bir cebine sokmasından Atatürk'ün şüphelendiğini anlıyordum. Atatürk, Ali Bey'in o gece bir maksad-ı mahsusla geldiğine zahip olmuştu. Ben ise Ali Bey'in hususî hiçbir maksadı olmadığına ve sarhoşluk saikasıyla saçma sapan hareketlerde ve ifadelerde bulunduğuna kaniydim.

Ali Bey tekrar içeri girdikten sonra Paşa'nın müsaadelerini istirham ederek evine gitmek istedi. Paşa da kendisine müsaade etti. Ve Avni Paşa'yla birlikte gitti.

Sabah olmak üzereydi. Ali Bey gittikten sonra Paşa bana o gece her şeye karıştığım için kızdı ve tekdir etti. Fakat ertesi akşam Çankaya'ya çağırarak Meclis Reisi Kâzım Paşa, Başvekil İsmet Paşa ve Maarif Vekili Necati Bey'le başka bazı vekillerin huzurunda şunları söyledi:

"Bu çocuk, beni yakından tanıdığı ve her halimi bildiği için, dün gece kendisini tekdir etmeme rağmen şayan-ı teessür ve teessüf bir hadisenin vukuuna meydan vermemeye çalıştı. Ve muvaffak da oldu. Bundan dolayı kendisine teşekkür ederim."

Kâzım Paşa ile Necati Bey de beni tebrik ettiler. Atatürk, Etimesgut'tan ayrıldıktan sonra doğruca İsmet Paşa'nın evine gitmişler ve kendisini uykudan uyandırarak cereyan eden hadiseyi anlatmışlar. Ertesi akşam Atatürk'ün ikametgâhında toplanarak tekrar konuştukları zaman benim hareketimin muvafık olduğuna kanaat hâsıl etmişler ve bu kanaatlerini takviye için de beni Çankaya'ya çağırarak bir gece evvelki vaziyet hakkında fikrimi ve mütalaamı sordular. Hadiseyi gördüğüm gibi anlattım. Ve Ali Bey'in bir hususî maksatla oraya gelmediğine kanaatim bulunduğu için müdahale etmeye mecbur olduğumu söyledim.

Ali Bey bir müddet münzevî olarak yaşadı ve evine kapanarak bir tarafa çıkmadı. Benim o geceki hareketimden çok memnun ve minnettar kaldığını Kılıç Ali Bey'e söylemiş.

Atatürk İnönü'ye bağırıyordu:

"İsmet!..İsmet!.. Seni mahvederim!.."

Dizbağı Nişanı, Atatürk'le İsmet Paşa arasında çok ciddi bir çatışmaya sebep olmuştu. Hadise şöyledir:

İngiliz gazetelerinden birisi İngiltere hükümeti tarafından Atatürk'e Dizbağı Nişanı verileceğini yazmış. Bu havadis üzerine bizim gazeteler de birçok şatafatlı yazılar yazmıştı. Atatürk o sırada Yalova'da bulunuyordu. İsmet Paşa da Heybeliada'daydı.

Bir gün[1] İstanbul'dan Yalova'ya gidiyordum. Vapur Adalar'ı geçtiği sırada bir sivil polis memuru yanıma geldi. İsmet Paşa'nın vapurda ve üst katta bulunduğunu haber verdi. Yukarı kata çıkarak İsmet Paşa'nın yanına gittim. Kendisini düşünceli bir vaziyette görünce "Rahatsız mısınız Paşam?" dedim. Bana bacağını göstererek siyatikten mustarip bulunduğunu söyledi ve şunu da ilave etti:

"Şimdi Yalova'ya gidince derhal bir banyo almak isterim. Fakat Gazi Paşa Hazretleri'nin yanlarına gidecek olursam bilmem ki banyo almak kabil olabilir mi?"

Ben de, kendilerine "Bu akşam Paşa'ya görünmeden banyonuzu alır, istirahat buyurursunuz, çünkü sofraya gelirseniz sizi bırakmazlar" dedim.

İsmet Paşa, "Yalova'ya gidelim de oradaki vaziyete göre hareket edelim" dediler. Ve Atatürk'e görünmeden banyo

1 29 ağustos 1932.

alıp istirahat etmeyi uygun görmediler.

Yalova'ya geldiğimiz zaman iskeleden kaplıcalara kadar İsmet Paşa beni de otomobiline aldı, beraber gittik. Kendilerine Dizbağı Nişanı'ndan bahsetmek istedim, "Maskaralık, maskaralık..." diye mukabelede bulundu. Paşa'nın bu ifadelerinden hiçbir şey anlamadığım için fazla bir şey sormadım.

Atatürk'ün köşküne yine İsmet Paşa'yla birlikte gittik. Gazi Paşa o akşamki misafirleriyle sofraya oturmuşlardı. İsmet Paşa'yı görünce sevindiler. Ve sofrada kendilerine bir yer gösterdiler. O akşam sofrada her zaman bulunan arkadaşlardan başka Ruşen Eşref, Yakup Kadri beylerle refikaları da vardı. Şükrü Kaya Bey de oradaymış. Fakat dişinden rahatsız bulunduğu için sofraya gelmemişti. Bir aralık İsmet Paşa, Dizbağı Nişanı'ndan bahsederek Atatürk'e, "Mü saade buyurursanız ben *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesiyle bu nişan meselesini tekzip ettirmek ve bu münasebetle de bizim gazetelere bir ders vermek istiyorum. Çünkü İngiltere hükümeti tarafından buna dair hiçbir teklif yapılmadığı halde bizim gazeteler bu meseleyi izam ederek[2] birçok şeyler yazmaktadırlar" dedi. Atatürk, İsmet Paşa'nın söylediklerini muvafık buldukları için, İsmet Paşa sofrada yazmak istediklerini yazdılar. Ve Atatürk'e de okudular. Paşa, yazılan şeyi beğendiler. Ve kendileri de bir madde ilave etmek istediler. O madde de şu idi:

"Bahusus, İspanya kralından arta kalan böyle bir nişan Türk reisicumhuruna verilemez. Verilecek olsa bile Türkiye reisicumhuru o nişanı kabul edemez."

Atatürk'ün ilave ettirmek istediği bu maddeye karşı İsmet Paşa şu mukabelede bulundu:

"Paşam evvelce de arz ettim ki resmen böyle bir nişan ne verilmiş, ne de İngiltere hükümeti tarafından buna dair bir teklif vaki olmuştur. Binaenaleyh bu maddeye lüzum yoktur."

Atatürk İsmet Paşa'ya, "Efendim sen benim dediğimi ilave et, İngilizler beni sevdikleri için yazılan şeyi hüsn-i telakki ederler.[3] İngilizler benim için Lloyd George'u bile attılar" deyince, İsmet Paşa, o geceye kadar Atatürk'e karşı kendi-

2 Büyüterek.
3 İyi karşılarlar.

sinde görmediğim adeta isyankâr bir vaziyetle, "Efendim Lloyd George atılmış değildir, siyasetinde muvaffak olamadığı için kabineden çekilmiştir. Yoksa kendisi elyevm bir siyasi fırkanın başındadır ve mebustur. Sizin ilave etmek istediğiniz maddeyi de buraya yazmak muvafık değildir" dediler.

Atatürk, İsmet Paşa'nın vaziyetlerini ve ifadelerini manidar bularak fena halde kızdılar. Ve İsmet Paşa'nın işitemeyeceği kadar hafif bir sesle sofrada bulunanlara, "İsmet Paşa'nın bana itiraz etmesinin sebebini anlıyorum. Geçen gün buraya gelen İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey'e yaptığım muameleden kızmıştır" dediler ve yine aynı sesle Nuri Bey'e hitaben, "Sen bir vesileyle Mustafa Şeref meselesini aç" diye ihtarda bulundular. Nuri Conker, Atatürk'e şu cevabı verdi:

"Paşam bizi böyle işlere karıştırmamanızı rica ederim."

Atatürk Nuri Bey'in bu cevabı üzerine bizzat kendileri bir vesile bularak İsmet Paşa'ya çok şiddetli bir lisanla hükümet işlerinden bahsettiler. Ve çok acı bir surette İsmet Paşa'yı tenkit ettiler, hatta o kadar ithamlarda bulundular ki bir aralık, "Seni ben mahvederim İsmet!.. İsmet!.." dediler. Ve ondan sonra da sofra vaziyetine hitam vererek hepimiz salondan dışarı çıkmaya mecbur olduk. İsmet Paşa sofrayı terk ederken Atatürk'le her zamankinin aksine birbirlerinin ellerini sıkmadılar. Herkes salondan çıktıktan sonra Atatürk Afet Hanım'la beni ve Nuri Conker'i yanlarında alıkoydular. Ve bize şunları söylediler:

"Gördünüz mü İsmet Paşa'nın bu akşamki vaziyetini?.. Fakat ben buna asla tahammül edemem, yarın Ankara'ya giderek kabineyi bizzat kendim teşkil edeceğim."

Bunları o kadar ciddi ve şiddetli söylüyordu ki vaziyetin vahametini düşünerek vücudumdaki tüylerin ürperdiğini hissediyordum. Atatürk'ün sözlerine karşı hiçbirimiz hiçbir şey söyleyemiyorduk. Başımızı önümüze eğerek bir an önce yanlarından ayrılmak çaresini araştırıyorduk. Dışarıya çıktığımız zaman da arkadaşların malumat almak üzere bizi beklediklerini gördük. Atatürk'ün söylediklerini onlara da anlattık. İsmet Paşa kendi köşklerine gitmiş oldukları için arkadaşlara, "Ben İsmet Paşa'ya gidip ricada bulunmak isterim. Fakat ne söyleyeceğimi bilmediğimden sizin fikirleri-

nizi almak istiyorum" dedim. Benim sorduklarıma bazı arkadaşlar İsmet Paşa'yı o akşam görmek uygun olmayacağı, bazıları da görüşmek faydalı olacağı cevabını verdiler. Kesin bir karar veremediğimizden ertesi günü İsmet Paşa'yla görüşmek üzere odalarımıza çekildik.

Sabaha kadar üzüntüden uyuyamamıştım.

Sabah olur olmaz yatağımdan kalkarak İsmet Paşa'yla görüşmek üzere hazırlanmaya başladığım sırada odamın önündeki terasta bir ayak sesi işittim. Bize tahsis edilmiş odalar Atatürk'ün köşkü civarındaki iki taraflı odalardı. Her iki taraf odalarının önünde de boydan boya terasları vardı. Benim yattığım oda ormana nazır olan odalardan biriydi. Yanımdaki odada Şükrü Kaya Bey yatıyordu. Ayak sesini işitince oda kapısından başımı uzattığım zaman İsmet Paşa'nın geldiğini gördüm. Yanımdaki odada yatmakta olan Şükrü Kaya Bey'le görüşmeye geldiğini sonradan anladım. İsmet Paşa beni görünce, "Erken kalkmışsın, bir ıstırabın mı vardı?" dedi. Ben de Paşa'nın bu sualine karşılık, "Evet Paşam, büyük bir ıstırap içindeyim, bütün gece uyuyamadım" dedim. Sebebini sordular. Akşam sofrada geçen hadiseden bahsetmek istedim. Fakat fazla bir şey konuşmama meydan vermeden, "Haksız mıyım?" dediler. İsmet Paşa'nın bu ifadesi üzerine, "Paşam mademki sordunuz, müsaade ederseniz cevap vereyim" dedim. Ve müsaadeleriyle kendilerine şunları söyledim:

"Paşam bana haklı veya haksız olup olmadığınızı sormayınız. Ben cevap veremem. Yalnız bildiğim bazı hakikatler vardır ki onları arz edeceğim. Birçok sebep ve vesilelerle Atatürk'ten ben, 'İsmet Paşa'nın beni çok iyi tanımış bulunduğuna ve onun zekâsına, mesaisine ve faaliyetine emin bulunduğumdan her akşam sofrada müsterihane birkaç kadeh içiyorum. Eğer kendisine yüksek itimadım olmasa bunu yapamaz ve yapmazdım' dediklerini işittiğim gibi, sizin de her işteki muvaffakiyetinizin sebebini Atatürk'e atfederek kendilerinden ilham aldığınızı yine sizden işitmişimdir. Etle tırnak gibi birbirinize merbut[4] bulunduğunuza asla şüphemiz olmadığı halde dün akşam hiç de mühim olmayan bir

4 Bağlı.

meseleden dolayı ortaya çıkan hadiseden bütün arkadaşlar çok mustarip olmuşlardır."

Benim bu sözlerim üzerine İsmet Paşa, "Evet hakikat budur. Söylediklerinden çok müsterih oldum. Sen hazırlan da gel bezik oynayalım" dediler ve Atatürk'ün köşklerine nazır olan öbür odaların önündeki terasa gittiler.

Ben alelacele hazırlanarak İsmet Paşa'ya görünmeden Atatürk'ün köşküne gittim ve Atatürk'ün hizmetçilerinden birine kendilerini uyandırmalarını söyledim. Atatürk'ü uyandırmışlar ve benim kendilerini görmek istediğimi söylemişler. Müsaadeleriyle yanlarına girdim ve şunları söyledim:

"Paşam, İsmet Paşa bu sabah çok erken odama geldiler ve dün akşam sofrada geçen hadiseden teessürle bahsederek 'Acaba Atatürk'ü çok rahatsız ettim mi?' diye sordular. Ben de kendilerine 'Atatürk'ün size karşı çok büyük emniyetleri ve muhabbetleri vardır ve size itimat ettikleri için her akşam sofrada içtiklerini söylüyorlar' dedim. Ve bu suretle teessürlerini izaleye çalıştım. İsmet Paşa benim ifadelerimden müsterih olarak bezik oynamak üzere şimdi beni bekliyorlar."

Atatürk yatağının içerisinde beni dinledikten sonra, "Çocuk sen bu meseleyi hüsn-i hal etmiş[5] oldun. Yoksa İsmet Paşa dün akşamki vaziyetinde kalmış olsaydı bugün Ankara'ya giderek kabineyi ben teşkil edecektim" dediler ve beni İsmet Paşa'nın yanlarına gönderdiler.

O gün 30 Ağustos olduğundan İstanbul'dan arz-ı tebrikat için vali ve kumandanla daha birçok zevat Yalova'ya gelmişlerdi. O akşam sofrada Atatürk'le İsmet Paşa birbirleriyle eskisi gibi çok samimi görüştüler ve bu suretle de bir gece önceki hadise unutulmuş oldu. Bundan dolayı da arkadaşlar beni tebrik ediyorlardı.

5 İyi bir şekilde çözmüş.

Serbest Fırka Olayı

Ismet Paşa'nın karşısında ağlamaya başladım

İsmet Paşa'nın, başvekâletten ayrılmasının hakiki sebebini sonradan öğrendim. Bunu da benim ile Kılıç Ali Bey'e, Kâzım Özalp anlatmıştı. Esasen mesele Ankara'da çiftlikteki bira fabrikasıymış gibi gösteriliyorsa da benim kanaatimce İsmet Paşa Serbest Fırka'nın teşkilinden itibaren Atatürk'e karşı bir iğbirar ve infial[1] hâsıl etmişti. Çünkü Serbest Fırka teşekkül ettiği zaman kendisine karşı İzmir'de yapılmış olan şayan-ı teessür tezahürat[2] haklı olarak onu müteessir etmişti. O zamanlar bir müddet için Atatürk'ün lakayt ve sakin gibi görünmesinin, İsmet Paşa'nın canlarını sıktığına hiç şüphe etmiyorum. Fakat Atatürk'e göstermek istemedikleri teessür ve infiallerini zaman zaman etrafında bulunanlara izhardan[3] kendilerini men edemiyorlardı. Ezcümle bir gün bana karşı haksız olarak şu muamelede bulunmuştur:

Serbest Fırka'nın başında bulunanlardan Fethi Bey, Ağaoğlu Ahmet Bey ve Tahsin Bey İzmir'e gitmişlerdi. Fırkanın lideri Fethi Bey, orada bir nutuk irat ederek Serbest Fırka'nın teşkilinden ve programından bahsedecekti. Fırkanın umumî kâtibi olan Nuri Conker ise onlarla İzmir'e gitmemiş, İstanbul'da kalmıştı. Arkadaşları İzmir'e gidince kendilerine karşı

1 Kırgınlık ve gücenme.
2 Üzücü gösteriler.
3 Göstermekten.

yapılan tezahüratı gazetelerde okumuş ve bundan müteessir olarak arkadaşlarının taşkınlıklarına mâni olmak maksadıyla birkaç gün sonra o da İzmir'e gitmiş. Hareketinden bir gün evvel, kızımla damadım, Nuri Bey'i ziyarete gitmişler.[4] Kendilerine ne maksatla İzmir'e gideceğini söylemiş olduğu için ben de onlardan malumat almıştım. Nuri Bey'in İzmir'e hareketinden bir gün sonra Dolmabahçe Sarayı'na gittiğim zaman Atatürk ile İsmet Paşa'nın başkâtibin odasında olduklarını öğrendim. Her zaman olduğu gibi ben de yanlarına gittim. İsmet Paşa telefon başında Ankara'yla görüşüyordu. Atatürk beni görünce, "Yahu birkaç gündür Nuri Bey'i göremiyorum, acaba hasta mıdır?" diye bana sordular. Ben de kızımla damadımın bana söylediklerini ve Nuri Bey'in İzmir'e gitmiş olduğunu Atatürk'e arz ettim. Atatürk ne gibi bir maksatla İzmir'e gittiğini İsmet Paşa'ya da arz etmemi emir buyurdular. Ve İsmet Paşa'ya hitaben, "İsmet, İsmet bak Salih ne söylüyor" dedikten sonra, bana da "anlat bakalım" dediler. İşittiklerimi aynen İsmet Paşa'ya da söyledim. Fakat kendisi hiçbir cevap vermedikleri gibi benim maruzatımdan da canlarının sıkıldığını anladım. Atatürk de bunu hissettikleri için bana, "Haydi biz biraz motorla gezelim, İsmet Paşa'yı çalışmak için yalnız bırakalım" dediler. Biz motora binerek Boğaziçi'ne doğru giderken ben Atatürk'e, İsmet Paşa'nın benim söylediklerimden canları sıkıldığını ve maruzatımı nahoş karşılamış olduğunu anlatmak istedim. Atatürk de bana şöyle dedi:

"İsmet Paşa sana değil, asıl bana gücenmektedir. İzmir'deki hadiselere karşı lakayt bulunduğumu zannediyor, halbuki ben de Fethi Bey'in İzmir'e giderken vereceği nutku bana göstermediğine ve orada yaptığı bazı beyanata kızıyorum. Ben kendisine itidalle hareket etmesini ve mebus olduktan sonra daha bazı arkadaşları fırkasına vereceğimi söylediğim halde, Fethi Bey lüzumsuz bazı beyanatta bulunmuştur ki, haklı olarak İsmet Paşa'nın da canları sıkılmaktadır. Nitekim, Fethi Bey 'Eşhas-ı meçhule[5] ceplerini doldurmakla meşguldür' demiş ve bu ifadesiyle hükûmeti şiddetle tenkit etmek istemiş.

4 S. Bozok'un notu: Nuri Bey benim eski kayınbiraderimdi. Bu münasebetle de kızımın dayısı oluyordu.

5 Bilinmeyen kişiler.

Şimdi İsmet Paşa arzu etmiş olsa onu mahkemeye vererek 'Ceplerini dolduran bu meçhul şahıslar kimdir?', onu ispat etmesini isteyebilir. Çünkü Fethi Bey henüz mebus değildir. Bu şekilde beyanat yapması kendisi için mesuliyeti muciptir."[6]

Atatürk bundan sonra da etatizim[7] ile liberalizm arasında mukayeseler yaptılar.

Saraya avdet ettiğimiz zaman İsmet Paşa'yı bıraktığımız odada bulmuştuk. Akşam da olmuştu. Odaya girdiğimiz zaman Atatürk İsmet Paşa'ya, "Yeni bir haber var mı?" diye sordular. İsmet Paşa da kendilerine cevap vermeden "Nerede o Salih?.." diye yüksek sesle adımı söylediler:

"Hani ya Nuri Bey'in arkadaşlarının taşkınlıklarına mâni olmak için İzmir'e gittiğini söylüyordun? Bak bugün İzmir'de elli bin kişinin karşısında Fethi Bey nutkunu okumuş, fakat sesini işittirmediği için Nuri Bey, Fethi Bey'in söylediklerini tekrar ederek herkese işittirmeye çalışmış" dediler.

İsmet Paşa'nın beni adeta tekdir eder[8] bir tarzda gayet sert bir dille söylediklerinden fena halde müteessir oldum, dedim ki:

"Paşam benim bu işte ne suçum var? Kızımla damadımdan işittiklerimi burada söyledim. Nuri Bey'in İzmir'e başka maksatla gittiğinden malumatım yoktu."

İsmet Paşa adeta beni Serbest Fırka'nın liderine taraftarlık ediyormuşum şeklinde itham ediyordu. Paşa Hazretleri bu vaziyet karşısında gayet sakin bir halde İsmet Paşa'nın koluna girip, "Sofrada konuşuruz" diyerek birlikte odadan çıktılar. Ve yukarı katta her akşam hazırlanan sofraya gittiler. O sırada odada bulunan Siirt Mebusu Mahmut[9] da benim koluma girerek, "Haydi biz de gidelim, fazla teessür gösterme. Gerçi senin bir kusurun yok ama İzmir'deki hadiselerden İsmet Paşa'nın müteessir olmamasına imkân yoktur" dedi. Beni teselli etmeye çalışıyordu. Ben de İzmir'den verilen malumat ve gelen haberlerden dolayı İsmet Paşa'nın üzülmüş olmalarını çok haklı buluyordum. Fakat beni suç-

6 Sorumluluğu gerektirir.
7 Devletçilik.
8 Azarlar.
9 Mahmut Soydan.

lu bir vaziyette bulundurmalarını haksız görüyordum. Mahmut Bey'le birlikte yukarı kata çıktımsa da sofraya gitmeyerek terasta kaldım.

Mahmut Bey sofraya gittikten bir müddet sonra Kılıç Ali Bey yanıma gelerek "Paşa seni sofraya çağırıyorlar, eğer gelmezsen çok müteessir olacaklardır" dedi. Birlikte sofraya gidip oturduk. O akşam sofrada her geceden fazla misafir vardı. Belli başlı hatırımda kalanlar şunlardı: Hasan Saka, Saraçoğlu Şükrü, Vâsıf Çınar, Şükrü Kaya ve öbür bazı arkadaşlar... Bir aralık Paşa bana hitaben, "Sen İsmet Paşa'ya gücendiğin için içmiyorsun, bunu İsmet Paşa'ya söyleyeceğim" dediler. Ben de kendilerine, söylememelerini istirham ettim. Fakat Gazi Paşa, İsmet Paşa'ya, "Salih sana galiba darılmış olduğundan içmiyor" dedi. Paşa'nın bu ifadesi üzerine İsmet Paşa bana, "Hakikaten gücendin mi?.." gibi iltifatkâr ve mülayim bir lisanla hitapta bulunarak benim cevap vermeme meydan bırakmadan yanlarına çağırdılar. Ve, Gazi Paşa ile kendileri arasına bir sandalye getirterek oturttular. Omzuma hafif hafif vurarak, "Niçin darıldın söyle bakalım?.." dediler.

"Size karşı darılmak haddim değildir Paşam. Gazi Paşa Hazretleri latife olsun diye söylediler" demek istedim. Fakat İsmet Paşa behemehal bir şey söylemem için ısrar ettiler. Ben de emirlerini yerine getirmiş olmak için, "Serbest konuşmama müsaade buyurur musunuz?" dedikten sonra Gazi Paşa'dan da aynı suretle müsaadede buyurmalarını rica ettim. Heri ikisi de serbest konuşmama müsaade edince şu beyti yüksek sesle okudum:

"Sezai tîğ olur haddin tecavüz eyleyen mûlar
Anın için tîğden azadedir müjgân ebrular."

Benim okuduğum bu beyit üzerine sofradakiler hep güldüler ve İsmet Paşa, "Bu ne demektir, bak sen neler biliyormuşsun!" dediler.

Ben de, "Paşam ne demek olduğunu elbette benden daha iyi bilirsiniz, fakat mademki serbest konuşmama müsaade buyurdunuz ben de her şeyi açıkça arz edeceğim" dedim:

"Bu sofraya senelerden beri ve birçok kimselerden daha evvel dahil olmuş bulunuyorum. Fakat hiçbir zaman hiç

kimseye karşı haddimi tecavüz edecek vaziyette bulunmadım. Hele zatıâlileri gibi yüksek şahsiyetlerin, memleketimizi kurtaranların karşısında kendimi bir emirber neferinden[10] hiç de farklı görmediğim halde bilmem ki neden dolayı bir türlü emniyet ve itimadınıza mazhar olamıyorum."

Çok müteessirdim. Fazla müteessir ve mütehassis olduğum zaman da gözyaşlarıma mâni olamıyorum ve ağlamaya başlıyorum. Nitekim o akşam da sofrada ağlayarak konuşuyordum. İsmet Paşa benim teessürümü görünce daha fazla konuşturmak istemiyordu, fakat ben mademki serbest konuşmama bir defa müsaade edilmiştir her şeyi anlatmaya kararlıydım. Sözlerime şu suretle devam ettim:

"Paşam aleyhimde her söylenen söze inanarak bana karşı asar-ı infial ve hiddet gösteriyorsunuz. Hatta bir gün hiçbir taksiratım olmadığı halde Liman Şirketi'ndeki işlerin karışık gitmesinden canınız sıkılarak başımı koparıp üstüme basacağınızı söylemişsiniz. Bu memlekette başı koparılacak kadar bir hıyanet mi işledim?"

Bu mesele hakkında biraz izahat vereyim:

Bir zamanlar Liman Şirketi'nde ben de idare meclisi azası bulunuyordum. İdare meclisi reisi o zaman Seyr-i Sefain[11] idaresi başında bulunan Sadullah Bey'di. Liman reisi de Hamdi Bey'di. Benden başka idare meclisi azaları arasında Saraçoğlu Şükrü, Cemal Hüsnü Cester (Amerikalı iş adamı Chester'in temsilcisi), Emin ve İstanbul'un Halk Fırkası mutemetliğini yapan Refik İsmail beyler ile İsmail Hakkı Bey isminde vapurculardan bir zat bulunuyordu. Bir gün benim bulunmadığım bir idare meclisi toplantısında, zannedersem Sadullah Bey reyimi istimal etmiş.[12] Bu da o günkü toplantıda münakaşayı mucip olmuş. Ertesi gün gazetelerin birisinde benim resmim basılarak altına da, "Dünkü içtimada reyi münakaşaya sebep olan Yozgat Mebusu Salih Bey" diye yazılmış. Bunu gören İsmet Paşa, fena halde kızarak yukarıda arz ettiğim gibi "Başımı koparıp üstüme basarak geçeceğini" söylemiş. Bunu da bana Fuat[13] Bey haber vermişti.

10 Emir erinden.
11 Deniz Yolları.
12 Oyumu kullanmış.
13 Fuat Bulca.

Çünkü İsmet Paşa, "Ona bunu söyleyin" demiş. Esasen Liman Şirketi azalığında bulunmak hoşuma gitmiyordu. Hatta bir aralık çekilmek istemiştim. Fakat o zaman İş Bankası Umum Müdürü Celal Bayar, benim bankayı temsilen orada bulunduğumu söyleyerek çekilmememi tavsiye etmişti. Sadullah Bey ile Hamdi Bey birbirlerinin aleyhinde idiler. İdare meclisi azalarının bir kısmı Sadullah Bey'e, öbür kısmı da Hamdi Bey'e taraftardı. Ben ise hepsiyle aynı şekilde görüştüğüm için bitaraftım. Ve bir şeye karışmıyordum. İsmet Paşa'nın hiçbir kabahatim olmadığı halde hakkımda izhar ettiği hiddet ve iğbirardan çok müteessir olmuş bulunduğum için o akşam bunu sofrada söyledikten sonra şunları da ilave etmiştim:

"Paşam içimizde vekil olan bazı arkadaşlar vardır ki evine davet ettiği misafiri sokak kapısında karşıladığı halde birkaç kadeh rakı içtikten sonra misafirin üzerine baltayla hücum ederek onu pencereden kaçırtıyor. Ve arkasından da tabancayla kovalayarak büyük bir skandala sebebiyet veriyor. Siz onu efendi, bizi de külhanbey tanıyorsunuz. Vekâletten çekildikten sonra aleyhinizde alenen nutuk veriyor, gazetelerde yazılar yazıyor, kendisini tekrar vekil olarak aranıza alıyorsunuz. Başka bir vekil de şunun bunun refikasına taarruz etmek istediği için sokaklarda boğaz boğaza kavga ediyor."

Ben bunları söylediğim zaman Gazi Paşa, İsmet Paşa'ya hitaben şunu söylemişti:

"İsmet... İsmet... Bu sözlerin manası vardır."

Bunun üzerine İsmet Paşa, "Evet, anlıyorum" dediler. Ve biraz sonra sofrayı terk ettiler. Paşa, benim de tekrar eski yerime gitmemi emir buyurdukları için sofrada ilk oturduğum yere gidip oturdum. Ayrılırken Paşa bana, "Fazla teessüre kapılma, şimdi git istirahat et. İsmet Paşa'nın İzmir'de yapılan tezahürattan canı sıkılmıştır" dedi. Ben de, "Paşam, İsmet Paşa'nın ıstırabını anlıyorum ve üzüntüsüne de hak veriyorum, fakat benim kusurum nedir ki bana karşı hiddet ve şiddet gösteriyor?" deyince, Gazi Paşa, "Evvelce de söylemiştim ya, sana değil, benim sakin kalışıma kızıyor" cevabını verdi.

O akşamki sofrada bir şey daha söylemiştim:

Bir gün Yalova'da Elaziz Mebusu Tahsin Bey bana "Saraçoğlu'yla aranız nasıldır?" diye sormuştu. Ben gayet iyi olduğunu söylediğim zaman da, "Sen aldanıyorsun, Saraçoğlu ne seni, ne de Nuri Conker'i görmek istiyor" dedi. Sebebini sorduğum zaman şu cevabı verdi:

"Bir akşam Ankara'da kulüpteydim. Saraçoğlu, Tevfik Rüştü Bey'le geç vakit Çankaya'dan kulübe geldiler. Biraz da içmişlerdi. Bana, 'Eğer sempl[14] mebus olsaydım bir gün kürsüye çıkarak Nuri Bey'den başlayıp Salih Bey'de bitirmek üzere birçok şey söylerdim. Fakat vekil olduğum için bunu söyleyemiyorum' demişti. Ben de, 'Yahu, bu arkadaşları çocukluklarından beri tanırım. Hiçbir fenalıklarını bilmiyorum' deyince bana şu cevabı verdi:

'Ben seni akıllı tanırdım, meğer aptalmışsın.'

Saraçoğlu Şükrü'nün bu cevabını hayretle karşılayarak, 'Sen beni gene aptal olarak bil de bu arkadaşlar aleyhinde bir şey söyleme' şeklinde mukabelede bulundum. Fakat rica ederim, sen Saraçoğlu'na ve hiç kimseye buna dair bir şey söyleme."

Tahsin Bey bunu bana söylediği zaman hatırıma gelen şey şu olmuştu:

Saraçoğlu o zaman maliye vekiliydi. Tahsin Bey de maliyeci olduğundan Saraçoğlu'nu çekemeyip aleyhinde bulunuyor ve bizi de onun aleyhine çevirmek istiyor diye Tahsin Bey'in söylediklerine fazla bir kıymet ve ehemmiyet vermemiştim.

Bir iki sene geçtikten sonra, yukarıda arz ettiğim sofra hikâyesinde Saraçoğlu da sofrada bulunuyordu. İsmet Paşa'ya dedim ki: "Bazı arkadaşlar da bizimle gayet samimi görüştükleri halde hakkımızda kötü düşüncelerde bulunuyorlar. Hatta Meclis'te kürsüye çıkarak birçok şey söylemek istiyorlarmış."

İsmet Paşa bunun kim olduğunu sorunca sofrada bulunan Saraçoğlu'nu gösterdim. Saraçoğlu benim bu ifadem üzerine hiçbir cevap vermedi.

Ertesi gün evimdeyken saraydan İsmet Paşa'nın beni çağırdıklarını telefonla haber verdiler. Derhal saraya gittim. İs-

14 Sıradan.

met Paşa'yı gördüm. Bir emirleri olup olmadığını sorduğum zaman, "Seni dün akşam çok müteessir gördüm. Saraçoğlu hakkında söylediğin şeyi tahkik ettim, böyle bir şeyin aslı yokmuş, binaenaleyh sen de bunu bir mesele şeklinde artık mevzubahis etme" buyurdular ve yüzümü okşayarak iltifat ettiler. Ben de ellerinden öperek uzunca bir zamandan beri göstermekte oldukları iğbirar ve inîallerinin zail olmuş[15] bulunduğunu anlayarak müsterih oldum. İsmet Paşa başvekillikten çekilinceye kadar da bana karşı iltfatlarını esirgemedikleri gibi, çekildikten sonra da daima teveccüh ve muhabbet göstermişlerdir.

15 Sona ermiş.

Atatürk ve İsmet Paşa

Neden, nasıl küstüler?

Ben kendi hesabıma İsmet Paşa'nın başvekâletten çekilmiş olmasından çok üzülmüştüm. Çünkü birçok dedikodular olacak, Atatürk'ün rahatı kaçacak ve çok üzülecek diye düşünüyordum. Nitekim İsmet Paşa başvekâletten çekilip, yahut el çektirilip de yerine Celal Bayar'ın tayini üzerine, yalan yanlış bazı şayialar ortaya çıktı. Atatürk, her ne kadar zahiren sakin gibi görünüyor ve hiçbir şey söylemiyorsa da üzülmekte olduğunu anlıyordum. İsmet Paşa'nın niçin başvekâletten çektirildiğini bir gün millî müdafaa vekili olan Kâzım Paşa benim ile Kılıç Ali Bey'e anlatmıştı:

"Atatürk'e çiftlik ve bira fabrikası hakkında çiftlik müdürü Tahsin ve Başkâtip Hasan Rıza[1] beyler tarafından malumat verilirken dahiliye vekili olan Şükrü Kaya Bey de Atatürk'ün yanlarında bulunuyormuş. Orada konuşulanları işitmiş. O günkü vekiller toplantısında biraz geç gelen Şükrü Kaya Bey'e, İsmet Paşa neden geç geldiğini sorduğu zaman Atatürk'ün yanlarında bulunduğunu ve orada konuşulanları söyledi. İsmet Paşa'nın bundan çok canı sıkılmıştı. O günün akşamı bütün Heyet-i Vekile arkadaşlarıyla birlikte Atatürk'ün köşklerine çıktık. Sofrada çiftlik ve bira fabrikası mevzubahis olunca İsmet Paşa gayet şiddetli bir lisanla Atatürk'e mukabelede bulundu. Atatürk ise gayet sakin bir hal-

1 Hasan Rıza Soyak.

de ve İsmet Paşa'nın işitemeyeceği kadar yavaş bir sesle bizlere hitaben, 'Yahu, İsmet Paşa'ya ne olmuş, kendisini çok asabi görüyorum' dedikten sonra, Şükrü Kaya'ya, 'Sen mi kendisine bir şey söyledin?' diye sordular. Şükrü Kaya da çiftlikte konuşulanları anlattığını söyleyince Atatürk, Şükrü Kaya'ya kızdılar ve İsmet Paşa'yla fazla münakaşada bulunmamak için sofra vaziyetine erkenden nihayet verdiler."

Kâzım Paşa'nın ifadesine göre, İsmet Paşa asabiyetle şunları söylemiş:

"Çiftlik müdürü ile başkâtip devlet işlerine müdahale ettiriliyor. Ve bu sofrada konuşulanlar karar halinde bize bildiriliyor."

Ertesi gün, Dil Kurultayı'nda bulunmak üzere İstanbul'a hareket edecek olan Atatürk, İsmet Paşa'yı İstanbul'a davet etmediğinden, İsmet Paşa Kurultay'da bulunmak üzere Atatürk'le birlikte gitmek için tereddüt etmiş. Fakat Kâzım Paşa, kendisine gitmelerinin uygun olacağını ve sofrada geçen hadisenin orada kapanıp kalmış olduğunu söyleyerek İsmet Paşa'nın İstanbul'a gitmelerine taraftar bulunduğunu anlatmış. İsmet Paşa hadiseden müteessir ve nadim[2] olmuş, İstanbul'a gitmeye karar vermiş. Gerçekten Kurultay'da bulundular. Ve Atatürk sarayda toplanan Kurultay günü kendi yanlarında İsmet Paşa'yı da bulundurdular.

Yine Kâzım Paşa'nın ifadesine göre İsmet Paşa bir kâğıda Atatürk'e hitaben şunları yazmış:

"Paşam bana elan dargın mısınız?"

Atatürk de kendisine:

"Bizim aramızda dargınlık ne demektir, daima arkadaşız" cevabını vermişler.

Fakat o gün Celal Bayar'ın kendisine vekâlet etmek üzere bir müddet istirahat etmelerini de emir buyurmuşlar. İşte İsmet Paşa'nın başvekâletten çekilmesi bu şekilde olmuş. Celal Bayar bir müddet vekâletle Başvekâlet'i idare ettikten sonra asil başvekil olmuşlardır.

Yine işittiğime göre İsmet Paşa, başvekâletten çekilmiş olmakla beraber, Atatürk kendisine otomobilini terk etmişler ve evvelce maaşından başka kendisine hesaplarından 1 000

2 Pişman.

lira verirlerken 3 000 lira verilmesini emir buyurmuşlar. Bu sıralarda sıhhiye vekili olan Dr. Refik Saydam da hastalığına binaen vekâletten affını talep etmiş, ona da otomobili terk edilerek ayda 500 lira vermişler.

İsmet Paşa başvekâletten çekilince Ankara'da öbür mebuslar gibi yaşıyordu. Ben kendisini ara sıra ziyaret eder, istifsar-ı hatırda[3] bulunurdum. Hatta bir defa Refik[4] Bey ile birlikte kendilerini Karpiç'e davet ederek birlikte yemek yemiş ve bir iki saat kadar şuradan buradan görüşmüştük. Bir gün de boğazlarından rahatsız bulunduklarını işiterek ziyaretlerine gitmiştim. Çok rahatsız bulunmalarına rağmen beni yatak odalarında yanlarına kabul ederek yüksek iltifatta bulunmuşlar ve benden fotoğrafımı istemişlerdi. İsmet Paşa'nın gösterdikleri teveccühten çok mütehassis oluyordum, arzuları veçhile fotoğrafımı takdim ettim. Onu, kralların fotoğrafları arasına koyacağını söyleyerek gösterdikleri sevgiden minnetlerimi arz etmiştim.

3 Hatır sorma.
4 Refik Saydam.

Stadyum krizi

İnönü: "Atatürk bir dilim ekmek yese, yarısını bana yedirir"

Bir gün İsmet Paşa Ankara'da ikametgâhıma gelerek baş başa iki saat kadar benimle gayet hususî ve samimi bir şekilde görüşmüşler ve Atatürk'le aralarında geçen bir hadiseyi anlatarak çok müteesir bulunduklarını söylemişlerdi. İsmet Paşa'nın o günkü ifadelerinden müteessir bulunduklarını, Atatürk'e münasip bir surette bahsetmemi arzu ettiklerini hissetmiştim. Hatta kendilerine, "Paşam, bugünkü konuştuklarımızdan Atatürk'e bahsetmeme müsaade buyurur musunuz?" diye sorduğum zaman bunu benim reyime ve takdirime bıraktıklarını söylemişlerdi.

Ben müsait bir fırsat bulup Atatürk'e buna dair bir şey söylemeden bir gün seviştiğim arkadaşlarımdan Maarif Vekâleti'nde orta tedrisat şube müdürü Faik Doğan Bey evime gelerek Atatürk'le İsmet Paşa arasında yalan yanlış ortada deveran eden dedikodulardan ve şayialardan büyük teessürle bahsettikten sonra mebuslar arasında da ikilik olduğunun ve İsmet Paşa'ya stadyumda yapılan tezahürat esnasında Atatürk'ün aleyhinde de birçok sözler söylenmiş olduğunu anlattı ve bunlar hakkında benden malumat istedi. Kendisini müsterih ve teselli edecek ifadelerde bulundum ve böyle dedikoduların kasten çıkarıldığını anlattıktan sonra o gün fırkanın grup içtimaına[1] gittim. Ben salona girdiğim za-

1 Toplantısına.

man Refik İnce kürsüdeydi. Kendisinden önce yeni kabinenin programını okuyan Celal Bayar'ın ardından söz almış ve yeni teşekkül edecek olan Celal Bayar kabinesinin okuduğu program hakkında tasvipkâr mütalaada bulunuyordu. Yanına oturduğum arkadaşa, "Başka söz alan var mıdır ve İsmet Paşa burada mıdır?" diye sordum. Başka söz alan olmadığını ve İsmet Paşa'nın da arkada Saraçoğlu Şükrü Bey ile yan yana oturduklarını söyledi. Refik İnce, kürsüden iner inmez ben reisten söz aldım. Riyaset makamında bulunan Hasan Saka, benim söz istediğimi görünce adeta hayretle "Ne o, söz mü istiyorsun?" diye sordu. O güne kadar hiçbir defa kürsüye çıkmadığım için, reis, söz almış olmama hayret etmişti. Daha önce söz almak niyetinde olmadığım gibi hazırlanmış bir halde de değildim. O gün evime gelen arkadaşımın bana anlattıklarından müteessir olduğum için hakikatin anlaşılması maksadıyla birdenbire aklıma gelen şu olmuştu:

İsmet Paşa'nın ne için başvekâletten çekildiğini kendisine sorayım da hakikati kendileri söylesinler. Ve bu suretle hariçteki dedikodular kapansın.

Kürsüye çıkarken çok heyecanlıydım. Kürsüye çıktığım zaman şöyle bir mukaddeme[2] yaptım:

"Arkadaşlar, uzun senelerden beri mebusluk yapıyorum. Bugün huzurunuzda ilk defa bu kürsüye çıkıyorum. Binaenaleyh pekâlâ takdir edersiniz ki büyük bir heyecan içindeyim. Bu heyecanla söyleyeceğim sözler arasında kusurum vaki olursa affınızı şimdiden rica ederim. ('Estağfurullah' sesleri.) Maksadım şudur. Bu yeni tebeddül[3] dolayısıyla ortaya çıkan bazı hadiseler olmuştur. Bu hadiseler bazılarımızı az çok endişeye düşürmüştür. Bu endişeler aramızdan kalksın. Elbette birçoğunuz işitmişsinizdir. Şurada burada bazı yanlış tefsirler ve dedikodular olmuştur. Hakikati bilmeyenler veyahut bulanık suda balık avlamak istenler vardır. Bu nokta-i nazardan tebeddülün neden vukua geldiğini İsmet İnönü, burada lütfen izah etsinler. 'Onun tarafı, bunun tarafı...' gibi sözler ve endişeler ortadan kalksın. Hepi-

2 Sunuş.
3 Değişiklik.

mizin kıblemiz, mihrabımız birdir. O da Atatürk'tür. Kitle halinde emelimiz, hedefimiz birdir. (Alkışlar.) Maruzatımın kabulünü kendilerinde çok rica ederim."

İsmet İnönü alkışlar arasında kürsüye çıktı ve dedi ki:

"Arkadaşlar, politika hayatımda bu kadar çetin bir azizlik ilk defa başıma geliyor. Salih Bozok arkadaşımız çekilen bir başvekilin niçin çekildiğini bilmediğini ve ortalıkta dönen dedikodulara cevap vermemi istiyor. Bu çetin bir vazifedir. Şimdi arkadaşımın ne işittiğini ve 'şöyledir böyledir' diye hangi ihtimalleri bertaraf etmek için benden söz istediğini bilmiyorum. Fakat onun arzusuna uymuş olmak için (ki grup toplantısındakilerden de hiç ses çıkarmayarak bekler gibi bir vaziyet gösterdiler) ona hürmet etmeye mecburum. Ortada merak edilecek hiçbir şey yoktur. Uzun zamandan beri hakikaten yorucu ve bunaltıcı işler içinde bulunduğumu bilirsiniz. Ve ben Atatürk'ten her vesileyle artık bana müsaade etmesini ve kendimi toplamak için fırsat vermesini isterdim. Hatta o kadar çok isterdim ki bunun naz telakki edilmesinden ve lütufkârlıklarından beni mahrum etmemesini, mütemadiyen onların yeniden ifadesini tekrar istiyormuşum gibi telakki edilmesinden sakınıyordum. Geçenlerde Nyon Konferansı'yla neticelenen Akdeniz'deki korsanlık işi için münakaşa etmiştik. Bir defa bu hareket, o zaman partide izah ettiğimden anlaşıldığı gibi ben bu vaziyeti çok endişeyle telakki ettim. İzmir'e gidiyordum. İzmir seyahatine gitmeden önce Atatürk'e, İstanbul'da maruzatta bulundum. Ve bütün bu Avrupa ahvalinin fena olduğundan memleketimizin bu bulanık hava içinden selamet ve emniyetle çıkarılmasında şedit[4] bir endişe gördüm. Vaziyeti Atatürk'le beraber mütalaa ettik. Bu endişeli mütalaalarımdan kendileri daha ileri giderek ihtiyatlı tedbirler tavsiye ettiler. Bu vaziyette İzmir'den ayrıldık. Biz İzmir'deyken Nyon Konferansı'na davet olunduk. Hariciye vekilimiz dışarıda, Avrupa'daydı. Oradan muhabere ettik ve talimat verdik. Suret-i umumiyede[5] fikrimiz şu idi:

'Akdeniz konferansına iştirak etmemek mümkün değil-

4 Şiddetli.
5 Genel olarak.

dir. Vazifemizdir. Ama kendimizin arzu etmediğimiz ve memleketimizin takati haricinde bir bağlantıya girmekten sakınalım'."

Suret-i umumiyede Atatürk'ün de fikri böyleydi. Biz de onu takip ettik. Hükûmet erkânına ayrı ayrı İzmir'den malumat vermekle beraber hariciye vekilimize de tebligat yaptık. Burada hükümet toplandı. Üç dört gün bu konferansa ait mesai çok yorucu şartlar altında devam etti. Gündüz akşama kadar çalışırlar, zaten murahhas[6] toplanıyorlar. Fransa ve İngiltere konferansa hazır olarak gelmişler. Binaenaleyh bir an önce düşündüklerini tahrif ettirmeden, olduğu gibi kabul ettirmek istiyorlar, kararlar veriyorlar ve istiyorlar. Biz bunu geç haber alıyoruz. Aldıktan sonra cevap vermek lazım. Gece sabaha kadar çalışıyoruz. Hülasa çok yorucu bir şey. Nihayet müspet bir neticeye vardık. Bunları muhakeme ediyoruz. Tabiî bunları dışarıdan, Avrupa'dan alıyoruz. Kendimiz burada mütalaa ediyoruz. Onun mütalaasını alıyoruz. Hülasa her çetin meselenin müzakeresi zamanında olduğu gibi dikkatli ve devamlı, sıkı çalışmalar... Böyle bir çalışmadan çıktıktan sonra insan büyük bir güreşten çıkmış kadar yorgun ve yıpranmış bir vaziyette oluyor. Sonra buraya geldik. Meseleyi Meclis'te müzakere edeceğiz. Atatürk İstanbul'dan geldiği gün ben kendilerini dışarıda karşıladım. Görüşülmüş olan, cereyan etmiş olan meseleleri yeniden müzakere ettik. O gün Vekiller Heyeti toplandı. Akşam üzeri hükümeti davet buyurdular. Vekillerle beraber orada bulunduk. Orada günün geçmiş meselelerinden konuşuyorduk. Çetin münakaşalar esnasında, Avrupa'yla olan münakaşalarımız esnasında, bazı mütalaaları biz burada tetkik ederken kâfî derecede kavrayamamıştık. O cihetleri tekrar yazdık, münakaşa ettik. Vaziyeti Atatürk'e arz ettim. Bu maruzatımı, kendilerini istikbal[7] esnasında yaptım. Sonra söz devlet işlerine intikal etti. Bu arada kendisine tekrar tekrar çok yorgun olduğumu ve vazifeme devam edebilmek için kendimde kudret göremediğimi ve işlerin icabındaki mündemiç zorlukları ve güçlükleri karşılayacak kadar kudretimin

6 Yetkililer.
7 Karşılama.

kalmadığını arz ettim. Bendenizin terbiyeli bir adam olduğumu bilirsiniz. Resmî işlerimde olduğu gibi hususî hayatımda da Atatürk benim velinimetimdir. En mühim resmî hayatımda ve karşılaştığım hadiselerin hepsinde muvaffak olmak için Atatürk çok emek çekmiştir. Fakat kendisi silinmiş, daima bütün muvaffakiyet şerefini bana vermiştir. Tabiî bütün bunlar meydana çıkmıştır. Muharebede de böyle yapmıştır. Sonra hususî hayatımda servetim olmamakla beraber (ve böyle zıt zihniyet hiçbir zaman benim başımdan da geçmedi) ama hususî hayatımda bu memlekette en müreffeh adamın hayatını ben geçirdim. Bunu bana Atatürk temin etti. Kendisi bir dilim ekmek yerse bana yarısını yedirmekten zevk alır. Onun için, gerek resmî gerek hususî hayatta kendisine ne kadar minnettar olduğumu takdir etmek kolaydır. Şimdi kendisiyle konuşurken bu şikâyetlerimi -vicdanî olarak şimdi takdir ettiğim gibi- bir şefe, büyük bir adama söylenmeyecek surette, bilhassa Vekiller Heyeti'nde kalabalık bir yerde, söylenmeyecek şekilden daha ileri giderek söyledim. Şimdi düşünürken takdir ediyorum. Şikâyetimde söylediğim şu idi:

'Canımdan bezdim ve artık devam edemeyeceğim.'

Bunların lüzumu yoktur. Çünkü ortada muayyen hiçbir mesele yoktur. Bu kadar tecrübeden sonra ikimiz arasında cereyan eden konuşmada 'Artık bu işten usandım' dediğim zaman, dışarıdan bunları işitse, sebepler tahayyül edebilirdi. Ama olmuyor. Bir gün evvelki ifadelerimde ölçülerimin normal olmadığını ertesi gün takdir ettim. Hükümet işlerinde çalışamayacak kadar yorgun düştüğümü ve yıprandığımı tekrarlayarak kendisinden istirham ettim ki, bana izin versin. Tasvip etti. Meclis yeni dağılmış, tekrar toplamaya da lüzum görülmedi. Onun üzerine 'izin' şeklinde ve fasıla verdikten sonra hükümet tebeddülünü[8] tasvip ettiler. Meselenin heyet-i umumiyesi bundan ibarettir. Eğer arkadaşım Salih Bozok'un işittiği muayyen sözler varsa ve o sözlere benim cevap vermem faydalı olacaksa lütfetsinler. Daha açık izah edebilirim. Fakat suret-i umumiyede nihayet hususî bir mecliste benim itirazım dikkate alınmıştır. Çünkü siyasî ha-

8 Değişikliğini.

yatımda uğradığım çetin müşkülatı iktiham için lazım olan kuvveti haiz olmadığım yolundaki ısrarım, hükûmetten çekilmemi intaç etmiştir.[9] Atatürk'ün Celal Bayar'a ilk anda karar verdiğini biliyordum. Bu fikirlerini aldıktan sonra minnet ve takdirle mütehassis olarak iyi bir intihap olduğunu derhal söyledim. Hakikaten Celal Bayar'ın bu vazifeye gelmiş olmasında, Salih Bozok arkadaşımın söylediği gibi, birçok dedikodulara istidat verecek bir vaziyeti normalize etmek ve fena şayialara mahal vermemek için derhal arz edeyim ki, Celal Bayar bütün hayatımızda birlik ve asalet göstermişlerdir. Celal Bayar'ın kendisinde bu altın yürek ve vazife aşkı oldukça daima muvaffak olacaktır.

Arkadaşlar, fırka ile temas ederken bu kadar müşkülatı ne kadar sade ve asil ruh ve sizin müzaheretinizi[10] ve beraber çalışmanızı ne kadar asaletle tahrik eden bir kolaylıkla hareket ettiğini takdirle görüyoruz. Onun için bu yeni vazifede büyük muvaffakiyetler kazanacağında kati surette imanım vardır. Şimdi Salih Bozok arkadaşım bana yaptığı bu çetin vazifeyi kendisi ikmal etsin, ne dedikodular işitti ise, ne ihtimaller işitti ise onları bildirsin."

Salih Bozok:

"Evvela, size zahmet verdiğimden dolayı affınızı rica ederim."

İsmet İnönü:

"Yazık ki işitmiyorum."

Başkan Hasan Saka:

"Bozok, lütfen kürsüden söyleyiniz."

Ben, kürsüye giderek devamla:

"Esasen, maksadım söylediğiniz şeyleri anlatmaktı. Fakat evvelce de arz ettiğim gibi heyecanım hepsini uzun uzadıya izaha mâni oldu. Geçen hafta futbol maçına gitmiştiniz. Orada bir tezahürat yapılmış, ben bunu çok tabiî görürüm. Türk milleti âlicenaptır. Şimdiye kadar yaptığınız büyük vazifeleri, işleri takdir eder. Ben de bunu bilen bir adamım ve daima alkışlarım. Fakat o tezahürattan istifade etmek isteyen bazı bedhahlar olmuştur ve bu aramıza kadar gelmiştir.

9 Sonucunu doğurmuştur.
10 Yardımlarınızı.

Ben hakikati bildiğim için, bunun herkes tarafından bilinmesini ve şüphenin aramızdan kalkmasını istiyorum. Bunu lütfederseniz teşekkür ederim."

İsmet İnönü:

"Futbol maçına gittim. Orada sessiz bir yer vardı. Biraz sonra alkışladılar. Maçı veya dışarısını alkışlıyorlar. Ne ise... İşi uzattılar. Baktım bana tezahürat yapıyorlar. Çocuklarım beraberdi. Otomobille çıkmayacaktım. Ben esasen yürümek niyetiyle çıkmıştım. Dışarıda birçok mektep talebesi, izciler ve halk kalabalığı vardı. Kalabalıktan bir kısmı kapının etrafında bulunuyordu. 'Yaşa' diye bağırmaya başladılar. Selamladım. Bırakmadılar. Onun üzerine orada bulunan açık bir otomobile atladım ve yürüttüm. Hatta yanıma çocukları dahi alamadım. Biraz yürüyebildik. Polis, jandarma yol açmak için uğraşıyorlardı. Bağıranlar içinde 'Yaşa'dan fazla veya başka bir söz işitmedim. Böyle değişme zamanlarında ne hadise olabilir? Böyle, herhangi bir memlekette herhangi bir sebeple sempati tezahürleri olabilir, böyle anlarda da kalabalık içinde birkaç tahrikçi, suret-i mahsusada teşvikler de yapabilir; fakat evvelce de arz ettiğim gibi halktan 'Yaşa' sözünden başka bir şey işitmedim. Çok kalabalıktı. Zaten fazla işitir bir adam olmamakla beraber herhangi bir mülahazaya sebebiyet verecek bir şey hissetmedim.

Böyle zamanlarda türlü türlü sebeplerle belki aramıza ve partiye nifak sokmak isteyenler bulunacaktır. Cumhuriyet, ilk günden beri büyük imtihanlar geçirdi. Yeni bir devlet, yeni bir rejim ve cemiyet kurmak kolay bir iş değildir. Çok daha zengin ve daha varlıklı memleketlerde bu tecrübelerden müspet neticeler alınmamıştır. Yenilerden de ne netice alınacağı bilinmez. Onun için Türkiye'nin varlığı dahilde, hariçte itimat telkin eden büyük bir varlıktır. Memleketler için, milletler için en mühim ve zararlı şey de, içte olan nifaktır. Şimdi böyle zamanlarda bizim aramıza nifak sokmak için gösterilecek gayretlerin hepsinin beyhude olduğunu ispat etmeye mecburuz. Şimdiye kadar geçirdiğimiz zamanlarda bu esasen sabit olmuştur. Hepimiz, fakat daha zaman geçmeye lüzum olursa hepimiz namuskârane, vatanperverane bir varlık göstermeye mecburuz. Kendi aklımıza, kendi vicdanımıza, kendi vatanperverliğimize, kendi varlığımıza inanıyoruz.

Salih Bozok bana azizlik yapmaktan başlayarak, iyi bir sistemin başlangıcını da göstermiş oluyor. Eğer böyle bir dedikoduyla veyahut yanlış tefsirlerle arkadaşlar arasında, parti içinde birtakım şüpheler hâsıl olduğunu işitirsek, herhangi bir arkadaşın kürsüden açık konuşmaya davet etmesi faydalı olacaktır. Ben zannederim ki, bu ümitleri kesilinceye kadar nifak yapmak isteyenler benim üzerimde oynamaya çalışacaklardır. Arkadaşlarımın bana itimat etmelerini rica ederim. Böyle dedikodulara veya nifakları tahrik edecek temayüllere müsait olmak için en az istidadı olan veya hiç istidadı olmayan bir yaradılıştayım. ('Bravo' sesleri, şiddetli alkışlar.) Bunun sebepleri vardır. Fakat sebeplerin başında, size sözlerimin başında söylediğim gibi Atatürk'ün bana olan yakın arkadaşlığıdır.

Arkadaşlar, bu sefer de ayrıldığım zaman bana 'Yine eskisi gibi arkadaşım ve kardeşimsin' dedi. Atatürk'ü ben yalnız bu teveccüh ve hitaplarıyla değil, resmî ve hususî maişet hayatımda kendisini bir velinimet olarak tanıdım. Ve ölünceye kadar da böyle tanıyacağım. ('Bravo' sesleri, alkışlar.) Bu sözlerim aramızda fena bir rol oynamak isteyenleri her türlü cesaretten mahrum edecek kuvvettedir.

Arkadaşlarım, parti içinde, bana teveccüh edilecek her türlü vazifeyi en şerefli ve en yüksek vazife aşkıyla çalışarak yapacak bir emniyet ve liyakatta beni görmenizi bilhassa rica ederim. ('Bravo' sesleri, alkışlar.)"

İnönü, Bozok'a:

"Başka bir şey ister misin?"

Bozok:

"Atatürk'le birlikte çok yaşamanızı dilerim. (Alkışlar.)"

Başkan:

"Ruznamede[11] başka bir şey yoktur. Celseyi kapatıyorum."

Müzakerenin hitamıyla Meclis dağılınca birçok arkadaşlar beni tebrik ettiler. Ve hakikaten günlerden beri büyük bir teessür içinde bulunduklarını ve bugünkü müzakereden artık müsterih olduklarını söyleyerek yüzümden gözümden öptüler. İsmet Paşa da Meclis'te beni kolumdan tutarak bir

11 Gündemde.

odaya soktular ve şunları söylediler:

"Salih, bana bugün büyük bir hizmette bulundun. Sana teşekkür ederim. Yalnız canım şuna yanıyor ki, bugünkü müzakere alenî bir celsede olmalıydı. Sözlerimi bütün dünyaya işittirmeliydim."

Ben de kendilerine, hiç kimseden bir direktif almadığımı ve bir arkadaşımın bana söylediklerinden müteessir olarak alelfevr[12] kürsüye çıktığımı ve şayet bundan dolayı bir kusurum olmuşsa aflarını rica ettim. İsmet Paşa, yukarıdaki ifadelerini tekrar ettiler ve beni öperek iltifatta bulundular.

12 Bir anda.

Ata'nın hastalığında
Bozok-İnönü
mektuplaşması

"Gözlerim yaşlı olarak..."

Atatürk'ün hastalığı esnasında İsmet İnönü ile aramızda aşağıdaki mektuplar teati olunmuştur:

"2 ağustos 1938

Aziz ve Muhterem Büyüğüm İnönü,

Ben bu mektubu sonuna kadar yazmaya, siz de okumaya bilmem muvaffak olabilecek miyiz? Parmaklarım kırık, gözlerim kör olsaydı da ben size böyle acı bir mektup yazmaya muktedir olmasaydım. Fakat, vatan aşkı, millet ve memleket sevgisiyle işittiklerimi, gördüklerimi acı ve feci de olsa size bildirmeyi bir vazife, bir borç bildim. Ve bu mektubu yazmak mecburiyetini hissettim.

Sevgili Paşam, büyük kurtarıcımız Atatürk'ümüz dün ecnebi profesörlerin de bulunduğu bir sıhhî heyet tarafından muayene edildi. Konsültasyon neticesinde icap edenler yapıldı. Fakat bu konsültasyonda bulunan bazı doktor arkadaşlar tarafından bana mahrem olarak söylenenlere ve benim de görüp anladığıma göre bugün Atatürk'ümüzün sıhhî vaziyeti, korkulacak kadar vahimdir. Kalbim parçalanarak size bu elim haberi vermek mecburiyetinde kaldığım için ayrıca acı duymaktayım. Artık buna göre ne yapmak ve nasıl bir tedbir almak lazımdır, bilemem. Ankara'da bulunduğunuz için buradaki vaziyetten sizi memleket ve milletimin bü-

yüğü, kıymetli İnönü'müzü haberdar etmekle vicdanî vazifemi yapmak istedim.

Gözyaşlarımla ve derin saygılarımla ellerinizden öperim.

Salih Bozok"

(Not: Bu mektubu oğlum Cemil ile Ankara'da İsmet Paşa'ya gönderdim.)

İsmet İnönü'den aldığım mektup:

"3 ağustos 1938

Kardeşim Salih,

Mektubunuzu büyük teessürle okudum. Dayanılmaz bir surette yüreğim bir daha sızladı. Acılı duygularımı nasıl ifade edeceğimi bilemiyorum. Vefalı vatanperver kalbinizin elemlerini anlıyorum. Elimden geldiği kadar vaziyeti takip ettim. Hastalığın ciddi olduğu görülüyor. Ben kuvvetli ümidimi muhafaza ediyorum. Hastalığın tevakkuf[1] haline geçmesi ve vücudun kuvvetlenmesi ihtimali daima vardır. Son alınan sıhhî tedbirlerin de canımızdan sevgili hastamızın afiyeti için yeni bir ümit şulesi olduğuna inanıyorum.

Kardeşim Bozok, sevgili Atatürk'ü gördükçe onun ümidinin sarsılmamasına ve mümkün olduğu kadar neşeli kalmasına çalışmalıyız. Yine en büyük sıhhî iyilik, onun maddî ve manevî kuvvetinden gelecektir. Beni haberdar etmek lütfunuza çok minnettarım Bozok.

Teessürlü, ümitli olarak ve candan dua ederek takip ediyorum. Berkman[2] tecrübeli, şöhretli bir doktor imiş. Bu hastalığın seyrinde birdenbire iyilik, tevakkuf devresi husule geldiği vaki imiş. Bu ihtimaller çok ümit bağladığımız ışıklardır.

Atatürk'ü gördüğün zaman yormayarak benim tarafımdan ellerini, yüzünü hasretle öper misin?

Mektuplarını daima beklerim. Gözlerim yaşlı olarak muhabbetle gözlerinden tekrar tekrar öperim sevgili kardeşim.

İsmet İnönü"

1 Duraklama.
2 Alman doktor.

Atatürk'ün hastalığında bir ara görülen geçici bir iyiliği müteakip Vedit[3] Bey'e gönderdiğim mektuba İsmet İnönü'nün cevabî mektubu:

"14 ağustos 1938

Sevgili Kardeşim Salih Bozok,

12 tarihli mektubunuzu Vedit verdi. Evimizde şenlik oldu. Güzel, sevgili Atatürk, tekrar neşesiyle canlı ve can verici haliyle cemiyetimize sürur[4] dağıtacak. Müjde pek büyük, pek kıymetlidir. Zaten bir defa vücut yenmeye, kazanmaya başladı mı çabuk ilerler ve kati olarak ilerler. Beni bu üzüntülü günlerde unutmadığınız için size çok müteşekkir ve minnettarım Bozok.

Atatürk, geçen gün doktor Aras ile lütfetmiş selam yollamıştı. Bay Soyak vasıtasıyla tazim arz ettim. Atatürk'ü neşe ve sıhhat içinde tekrar görmek iştiyak ve heyecanı hayalimin başlıca saadet müjdesidir.

Gözlerinden öperim. Çok teşekkür ederim kardeşim Bozok.

İsmet İnönü"

3 Vedit Uzgören; İsmet Paşa'nın özel kalem müdürü, sonra milletvekili.
4 Sevinç.

Atatürk'ün son günleri

Rüyada dans

29 mayıs 1938...

Vakit geceyarısını iki saat geçiyor.

Atatürk çok hasta. Kati teşhisin uyandırdığı endişe, beni tarif edilmez derecede rahatsız ediyordu. Adeta kendimden geçmiş bir haldeyim. Saatin bu kadar ilerlemiş olduğunu düşünemeyerek telefona sarılıyorum. Ankara'yı bulup veriyorlar. Karşıma çıkan bizzat Başvekil Celal Bayar'dır. Kendisine aynen şunları söylüyorum:

"Hastamızın vaziyeti iyi değildir. Korktuğumuz ihtilatlardan birisinin vukua gelmiş olmasına ihtimal veriyorum. Çünkü kilosu, nazar-ı dikkatimi celp edecek kadar arttı. Karnında ve ayaklarında şişler var. Ne yapmak lazım geleceğini artık siz takdir edersiniz. Gece yarısından sonra rahatsız ettiğim için affınızı dilerim."

Başvekil, vermiş olduğum haberden müteessir olmuştu. Titrek bir sesle, "Anladım Salih..." dedi, "Meşgul olacağım".

Hemen ertesi gün trene atlayıp İstanbul'a geldi. Atatürk'ün "siroz" denilen o melun karaciğer hastalığına müptela olduğu kati suretle anlaşıldıktan sonra sarayın içini derin bir ıstırap havası kaplamıştı. Hastalık her gün gözle görülebilecek bir seyirle ilerlemekteydi. Savarona yatından saraya avdet çok hazin oldu.

Büyük Şef artık bir yatak esiriydi.

2 eylül 1938 tarihine rastlayan perşembe günü kendisine

İkinci bir "ponksiyon" yapılmıştı. Doktorlar o günden itibaren Atatürk'ün hiçbir ziyaret kabul etmemesini karar altına aldılar. Bize de ayrıca yanına kimseyi sokmamak için kati talimat verilmişti. Atatürk büyük bir kriz geçirmekteydi. Dört gün dört gece hastanın yanı başındaki odada bekledik. Kudretini bütün dünyaya teslim ettiren Atatürk'ün, yatıp kalkmak gibi en basit fizikî hareketler için bile başkalarının yardımına muhtaç olması yüreklerimizi paralıyor, ara sıra içerideki odadan iniltileri kulağıma geldikçe tüylerimin ürperdiğini hissediyordum.

O gece sabaha karşıydı, saat 6.30'a geliyordu. Yatak odasındaki zili acı acı çaldı. Hemen kunduralarımı çıkararak ayaklarımın ucuna basa basa oda kapısına geldim. Atatürk yatağı içinde oturmuş sigara içiyordu. Kapıdan baktığımı görünce, "Ve aleyküm selam..." dedi, "Nöbetçi sen misin?"

Sonra gülümsemeye çalışarak ilave etti:

"Salih, gördün mü şu başıma gelenleri?"

Kendimi zor zapt ederek, "Hepsi geçecek Paşam" dedim, "inşallah tamamen iyileşeceksiniz".

O sırada kendisine "borç" denilen çorbadan getirmişlerdi.

"Şimdi bir çorba içip yatacağım. Su alındıktan sonra epeyce rahat ettim. Doktorlar almak istemiyorlardı. Fakat ben dayanamadım, suyu aldırdım" buyurdular.

Yanlarından çıktığım zaman içimde belli belirsiz bir ferahlık vardı. Onun rahatladığını görmek beni rahatlatmıştı. Yalnız çok zayıf düşmüş olması canımı sıkıyordu. Vakıa, konuşmasında hiçbir gayri tabiîlik yok. İştihası da yerinde, fakat ben yine endişeliyim.

Yine muvakkat sükûn devresi esnasındaydı. Atatürk bir rüya görmüş. Arkadaşım Kılıç Ali telefon etti, "Salih'çiğim, Atatürk rüyasında senin vurulduğunu görmüş, kendileri tarafından geçmiş olsun demeye memurum. İhtimal ki, sana da açacaktır. Haberin olsun" dedi.

Biraz sonra da ben saraydaydım. Berberi Mehmet'e telefonla "Nasıl?" diye sordum: "Çok iyidir. Neşesi de yerindedir" cevabını verdi. Bunun üzerine Mehmet'e, "Ben Fethi Okyar'la birlikte Seryaver Celal'in odasındayım. Emirlerini bekliyorum" dedim. Biraz sonra berber Mehmet'ten Fethi Okyar'la beni yanına çağırdıkları haberi geldi. Biz Atatürk'ün

odasına çıkarken Başvekil Celal Bayar da saraya gelmişti. Hep birlikte Atatürk'ün yanına girdik. Kendisi yatağı içinde oturmuştu. Beni görünce gülerek, "Geçmiş olsun Salih" dedi. Sonra gülümsemelerine devam ederek, "Bilmem rüyamı söylediler mi?" diye sordu.

"Evet" dedim, "bu sabah Kılıç Ali haber verdi."

"Öyle ise dur sana anlatayım."

Atatürk'ün gördüğü rüya şu idi:

Büyük bir otelin salonunda Atatürk oturuyormuş. Ben de yanındaymışım. Salonun köşesinde bir bilardo masası varmış. Masanın başında arkası kendisine dönük olan bir zat oturuyormuş. Tam bu sırada odanın kapısı açılmış ve iriyarı otuz kadar adam içeri girmişler. Bunlardan biri eline bilardo masasından bir ıstaka alarak masanın önünde oturan Atatürk'ün teşhis edemediği zatın omzuna bütün kuvvetiyle indirmeye başlamış, omzu vurulan zat ayağa kalkarak kendini müdafaa etmekte ve "Bana niye vuruyorsun?" diye hiddetle haykırmaktayken ben bu meçhul mütecavize karşı ne yapmak lazım geleceğini Atatürk'ten göz ucuyla sormuşum. Atatürk ise, "Sakın kıpırdama" manasına gelen bir işaretle süküt ve sükûna davet etmiş. Bu sırada eli ıstakalı adam bize doğru yaklaşarak karşımızda tehditkâr bir vaziyet almış. Bu sefer ben yine müdahale etmek istemişim. Ve aynı sessiz işaretle "Ne yapalım?" diye sormuşum. Atatürk bana tekrar "Sus" işaretini verdikten sonra o azılı herife dönerek "Sen kimsin, ne istiyorsun?" diye sormuş. Fakat adam bu suale cevap vereceği yerde, cebinden bir tabanca çıkararak iki kurşun sıkmış; biri Atatürk'e, öteki bana. Sonra bu adam bize "Kalkın dans edelim" emrini vermiş. İkimiz de kalkıp onun huzurunda dans etmişiz.

Bu karışık rüya, Atatürk'ün yine buhranlı bir gece geçirdiğine delalet ediyordu. Kendisine, "Bu bir şey değil" dedim, "ben daha korkunç rüyalar görmüşümdür. Hele bir tanesini hiç unutmam. Müsaade ederseniz anlatayım."

"Anlat bakalım".

"Efendim, beni bir gece rüyamda korkunç bir öküz kovalamıştı. Alabildiğine kaçıyordum. Fakat öküz bana gitgide yaklaştı. Biraz sonra da bir yarın dibine sıkıştırarak boynuzlarıyla tartaklamaya başladı. Bir yandan haykırıyor, bir yan-

dan da yatağımı kirletiyorınuşum. Gözümü açtığım zaman her tarafım sırılsıklamdı."

Ben daha rüyamı bitirmeden Atatürk gülmeye başladı.

Bu, onun son gülüşüydü, son gülüşü...

O günden sonra, onun tebessüm ettiğini bile görmek kısmet olmadı.

En büyük tahassürü[1] Ankara'ya bir an evvel gidebilmekti. İkide bir "Ah Ankara'ya gidemedik, ah, Ankara'ya atılamadık" diye söylenirdi. Mutlaka Ankara'ya gidip Meclis'te nutkunu söylemek arzusundaydı, fakat vücutça çok düşkündü. Hekimler bu seyahate muvafakat etmediler. Atatürk de daha fazla ısrarda bulunmadı. O günlerde bir gazeteci bana şöyle bir sual sordu:

"Büyük Şef Atatürk, İsmet İnönü'yle hastalığı sırasında muhabere etmiş miydi?"

Bunu bilmiyorum. Fakat İnönü, Atatürk'ün daima en güvendiği adamdı. İsmet İnönü ideal hükûmet şefi olmak vasfını Atatürk'ün nazarında bir an bile kaybetmemişti. Atatürk, İnönü'nün yüksek vazife duygusundan, zekâsından, hassasiyetinden, her türlü ölçünün fevkinde olan faaliyetinden bize sık sık bahsederdi. Bana kaç defa tekrar etmişti. "İnönü iş başındadır. Kendisine güveniyorum. Müsterihim" demişti. Onun bu güveni, İnönü'nün yüksek idare kabiliyetine olan derin ve sarsılmaz itimadından ileri gelmekteydi. En müşkül anlarda iş başına geçen İnönü, onun kuvvetli yardımcısı ve yapıcısı olmuştu. Atatürk'ün hastalığı ilerlediği sıralardaydı. İsmet İnönü'ye vaziyeti, daha önce okuduğunuz kısa, fakat açık ifadeli bir mektupla arz ettim. Bu mektupta müdavi ve müşavir hekimler tarafından bana mahrem olarak söylenen acı hakikatlerin hepsini yazdım. Milletimizin Atatürk'ten sonra en selahiyetli başı olan İnönü de, bana bundan evvelki sahifelerde kaydettiğim cevabî mektupları gönderdi. Onları gayet kıymetli bir hatıra olarak saklamaktayım.

1 Özlemi.

Nöbet defterinden

Atatürk ölüyordu...

1938 senesi eylül ayının yirmi birinci gecesi Atatürk'ten ikinci defa olarak su alınmıştı. Bundan üç gün sonra bana düşen bir nöbet sırasında karaladığım notlardan şu satırları okuyorum:

"Bu gece, Atatürk'ten su alındığının üçüncü gecesidir. Muhafız Alayı Kumandanı İsmail Hakkı Tekçe'den nöbeti teslim aldım. Bu satırları yazdığım sırada gecenin dört buçuğudur. Atatürk benim nöbet beklediğim çalışma odasının yanındaki odada sükûnetle uyumaktadır. Gece yarısında alınmış olan hararet derecesini önüme getirilmiş cetvelde okuyorum. Harareti 36,8, nabız 84. Nöbetim saat sekize kadar devam edecek. Bu satırları karaladığım sırada Atatürk'ün kendisine bakan hastabakıcıyı çağırdığını işittim. Karnındaki su alındıktan sonra doktorların vermiş oldukları mutlak istirahat yarın bitiyor. Dört günden beri yanlarına hiç kimseyi sokmamak için arkadaşlarla münavebe suretiyle beklediğimiz nöbet de yarın nihayete erecek. Sabah saat 8'de nöbeti teslim ediyorum."

25-26 eylül 1938. Bu akşam son nöbetimiz olacaktır sanırım. Ben, Kılıç Ali, Hasan Rıza Soyak, Başyaver Celal, Muhafız Alayı Kumandanı İsmail Hakkı, sıra tertibiyle gündüzleri ikişer, geceleri üçer saat nöbet bekliyoruz. Benim nöbetim gündüz saat 4'ten 6'ya, gece de 5'ten 8'e kadar... Bu ak-

şamı nöbete geldiğim zaman Atatürk'ün hararet derecesi 36,6, nabzı da 82'ydi. Şimdi saat tam 5. Atatürk uyuyor. Dünden beri iştihası ve neşesi yerinde. Karnından ikinci defa su alındıktan sonra yalnız bir gün harareti 37,8'e, nabzı da 96'ya yükseldi. Öbür günler hararet ve nabız normaldi. Bu vaziyet böyle gider belki, diye seviniyoruz. Daha üç hafta normal hararette bir değişiklik olmazsa hastalık eski seyrine avdet etmiş demektir. Dün akşam beni yanlarına çağırdılar. Ve artık kendisini beklemeye hacet kalmadığını söyleyerek nöbet usulünün kaldırılmasını emrettiler. Fakat doktorların tavsiyelerini yerine getirmiş olmak için onun da muvafakatiyle bir akşam daha nöbet bekledik. Yarın öğleden itibaren nöbet kalkıyor. İnşallah ileride buna hacet kalmayacak. Birkaç güne kadar Ankara'ya gitmek arzusundalar. Doktorlar henüz buna muvafakat etmiyorlar. Ankara'ya gidilip gidilmeyeceği üç dört güne kadar anlaşılacaktır.

27 eylül 1938, Dolmabahçe. Bu sabah saat 7'de evimde uykudan uyandım. Banyoda bulunduğum sırada telefon çaldı: İbrahim isminde birisi beni aramış. Bu acaba sofracı İbrahim miydi? Biraz sonra santraldan hususî daireyi istedim. Nihayet beni Alay Kumandanı İsmail Hakkı Tekçe'nin aradığını anladım. Atatürk geceyi biraz rahatsız geçirmiş. Hemen saraya koştum. İsmail Hakkı, Atatürk'ün yatak odası yanındaki salondaydı. Bana Atatürk'ün rahatsızlığını şöyle anlattı:

"Dört günlük mutlak istirahattan sonra dün dahilde bulunanların (Bayan Makbule, Afet ve Sabiha Gökçen'in) ziyaretlerini kabul etmiş, kendileriyle uzun uzun görüşmüş, sonra da radyoda İbrahim Necmi'nin dil hakkında verdiği konferansı dinlediği için fazlaca yorulmuşlar. Ve gece yarısı da birdenbire rahatsızlanmışlar. Doktoru istemişler. Bu esnada sıkıntısı da artmış. Doktor bunun sebebini gündüzkü yorgunluklarda bulmuş ve mutlak istirahat tavsiye etmiş ve nöbet usulüne yeniden başvurmuş."

İsmail Hakkı Tekçe nöbeti bana devrederek yatmaya gitti. Bu sırada Atatürk odasında uyuyordu. Salonun denize nazır penceresi önüne oturdum. Sancaklarla donanmış kotraları, motorları seyrediyordum. Bugün Beşiktaş'taki türbe-

de Barbaros için ihtifal yapılıyordu. Çok acı şeyler düşünüyordum ki Rıdvan yanıma geldi. "Atatürk sizi istiyor!" haberini getirdi.

İçeri girdiğim zaman Atatürk yatağının içinde sigara içiyordu. Beni görünce gayet kesik ve güçlükle işitilen bir sesle:

"Salih" dedi, "dün akşam büyük bir sıkıntı geçirdim. Çok fena idim. Kustum. Hafızam tamamen kaybolmuştu."

Bunları söylerken dikkatli dikkatli yüzüme bakıyordu. Gözlerini biraz daha açarak ilave etti:

"Sanırım yediğim nohutlu yemek dokundu."

Ben kendisini teselli için tekrar ettim:

"Evet" dedim, "muhakkak nohutlu yemek dokundu. Mademki çıkardınız, inşallah rahat edersiniz."

Karyolasının yanındaki sandalyeyi göstererek "Şuraya otur" dediler.

Oturdum. Atatürk tekrar söze başladı:

"Şimdi yine rüya görüyordum. Bana bir çift kundura getirmişler, beğenemedim. Binbir'i çağırdım. Böyle 'Binbir' diye çağırırken odaya Rıdvan girdi. Bunun üzerine uyandım. Rüya gördüğümü anladım."

Sonra başını sallayarak sözüne devam etti:

"Çok dermansızım Salih... Büsbütün başka bir adam oldum. Şu ellerimin haline bak."

Bana doğru uzattığı o güzel eller şimdi deri ile kemikten ibaretti. Parmakları o kadar titriyordu ki, sigarayı tutamayarak yorganın üzerine düşürdü. Hemen alıp attım. O hâlâ kesik kesik tekrar ediyordu:

"Ben büsbütün başka bir adam oldum. Hiç hafızam kalmadı, değiştim Salih. Artık o eski adam değilim."

"Paşam müsaade edin de sizi yatırayım" dedim.

"Sen yatıramazsın, Rıdvan'ı çağır" buyurdular.

Rıdvan geldikten sonra dışarı çıkarak salonda eski yerime geldim. Biraz sonra hizmetinde bulunanlar Rıdvan, Mehmet ve Binbir, ayrı ayrı yanıma gelerek Atatürk'ün sayıklamaya başladığını haber verdiler.

"Sayıklamalar arasında neler söylüyor?" dedim.

"Anlayamadık" cevabını verdiler.

Teessürümden ne yapacağımı şaşırmıştım.

Derhal Neşet Ömer'in çağırılması için talimat verdim. Atatürk bitap yatıyor, fakat uyumuyor, uyuyamıyor. Doktor gecikti. Endişem artıyor. Neşet Ömer'in gecikmesinden dolayı sabırsızlanıyorum. Mütemadiyen sigara içiyorum. Öyle ki, ağzım zehir gibi oldu. Çok fena şeyler düşünmeye başladım. Doktor gelse de vaziyeti bir an evvel anlasak. Ümitsizlik içinde "Aman Allah'ım, ya Atatürk'ü kurtar, yahut benim canımı al" diye ellerimi boşluğa açıp yalvarıyorum. Sıkıntıdan öyle terliyorum ki banyodan henüz çıkmış gibi sırılsıklamım.

Tam bu sırada Neşet Ömer geldi. Yanında Hasan Rıza da vardı. Ayak üzerinde benden kısaca bilgi aldıktan sonra Atatürk'ün odasına girdiler. Saat 11'de Kılıç Ali de geldi. Karşılıklı ağlaştık.

Doktor, Atatürk'ü muayeneden sonra fazla teessüre mahal olmadığı sözleriyle bizi teskine çalıştı.

Saat 12. Nöbeti Kılıç Ali'ye teslim ederek evime geldim.

28 eylül 1938. Atatürk'ün hastalığı hakkında bizi sarih surette tenvir etmesini Doktor Nihat Reşat'tan, Kılıç Ali'yle birlikte rica ettik. Doktorun verdiği izahat şöyle oldu:

"Hastalık süratle ilerliyor. İkinci defa su almazdan evvelki vaziyette, hayatının hiç olmazsa bir iki sene idamesine imkân bulunacağı ümidindeydik. Fakat bugün kurtulması için ancak yüzde 3 ihtimal vardır. Bu hastalıkta, Atatürk'ün öbür işlerinde olduğu gibi talihi yardım etmemiştir. Su alalı 7 gün olduğu halde karnında tekrar 7 kilo su toplandı. Karaciğer artık vazifesini yapmıyor. Tesemmüm[1] başlamıştır. Vücudundaki yağlar tamamen eridi. Vaziyet vahim ve ümitsizdir."

Nihat Reşat'ın selahiyetli lisanından feci akıbeti bütün açıklığıyla öğrenmek beni büsbütün sarstı. İçimde en ufak bir ümit şulesi bile kalmamıştı.

Atatürk ölüyordu...

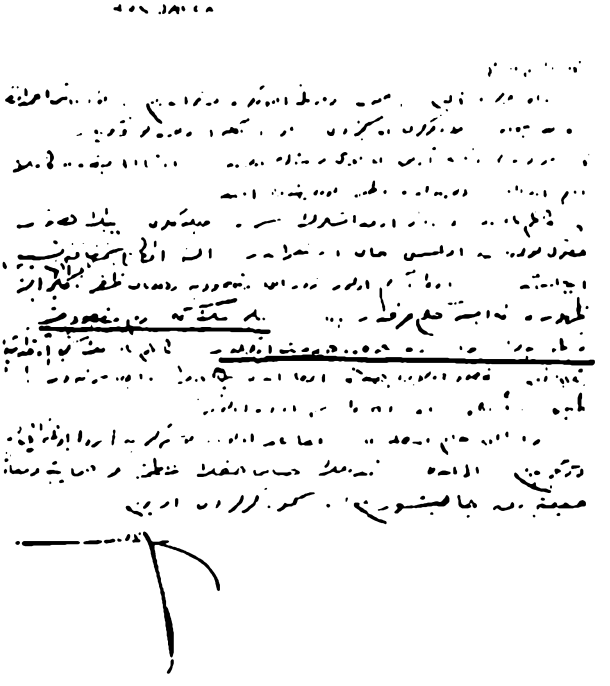
1 Zehirlenme.

Salih Bozok yaver üniformasıyla.

Salih Bozok kalpaklı... sırma bıyıklı...

Mustafa Kemal'in, 28 eylül 1915'de Çanakkale'den Salih Bozok'a yazdığı mektup.

Mustafa Kemal'le Kurtuluş Savaşı'nda. Hep sağ omzunun hemen üzerinde...

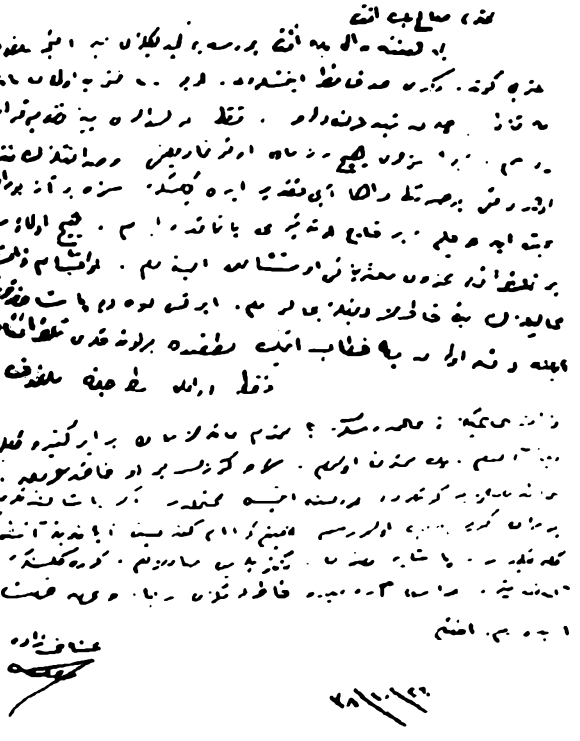
Mustafa Kemal ve Salih Bozok hemşirelerle.

Bozok ailesi: soldan sağa, Atıfet, Pakize, Sabiha ve Salih Bozok, Muzaffer Bozok kucaktaki.

Pakize ve Salih Bozok İzmir Göztepe'de, Uşakizadelerin köşkünün bahçesinde.

Atatürk'ün İzmir'den ayrılışından bir süre sonra Latife Hanım'ın Salih Bozok'a yazdığı mektuplardan biri.

Salih Bozok, bir yurt gezisinde Latife Hanım ve Mustafa Kemal'le.

Atatürk'le bir gazete mütalaasında: hep Atatürk'ün yanında...

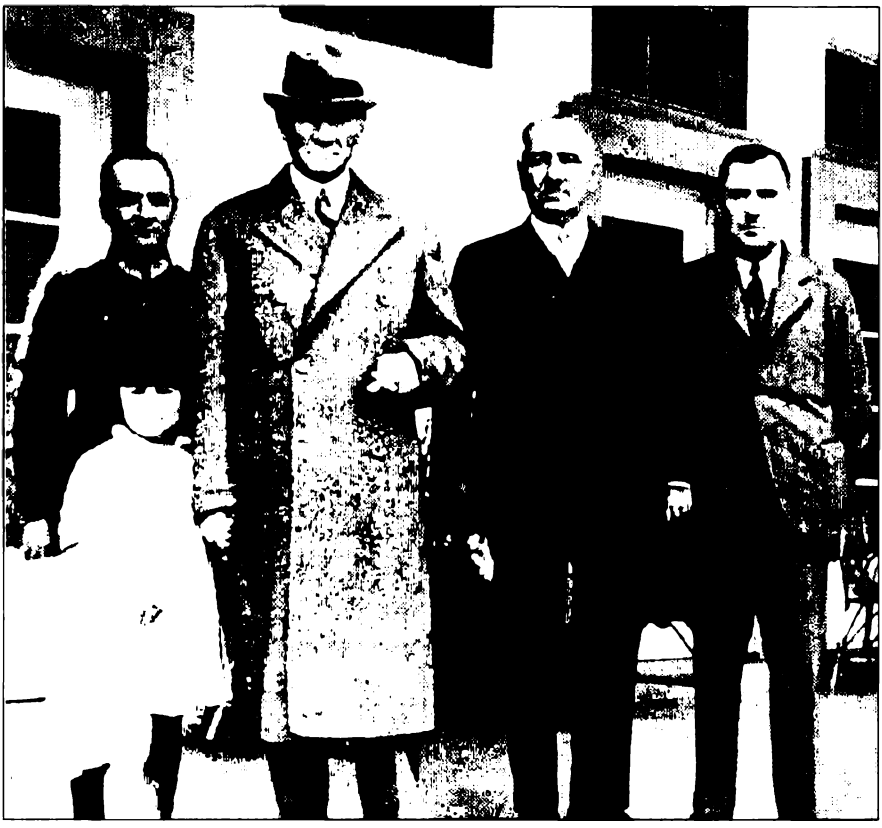
1 eylül 1930 günü Yalova'da Muzaffer Bozok'un sünnetinde Atatürk'ün kaleme alıp orada bulananların da imzaladığı bir not: *"Muzaffer sünnet olmuş, zaten buna intizar ediyorduk, ne güzel olmuş, tebrik ederiz."*

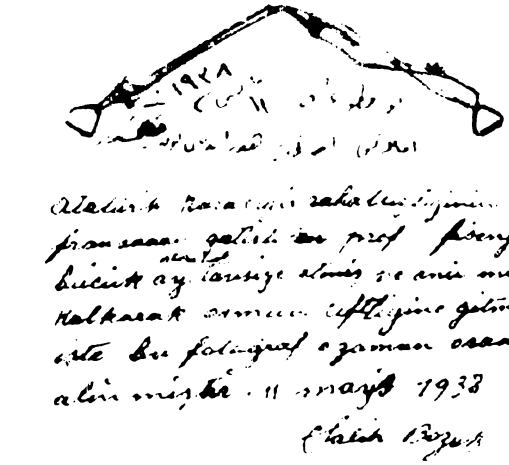
Mustafa Kemal Atatürk harita başında...

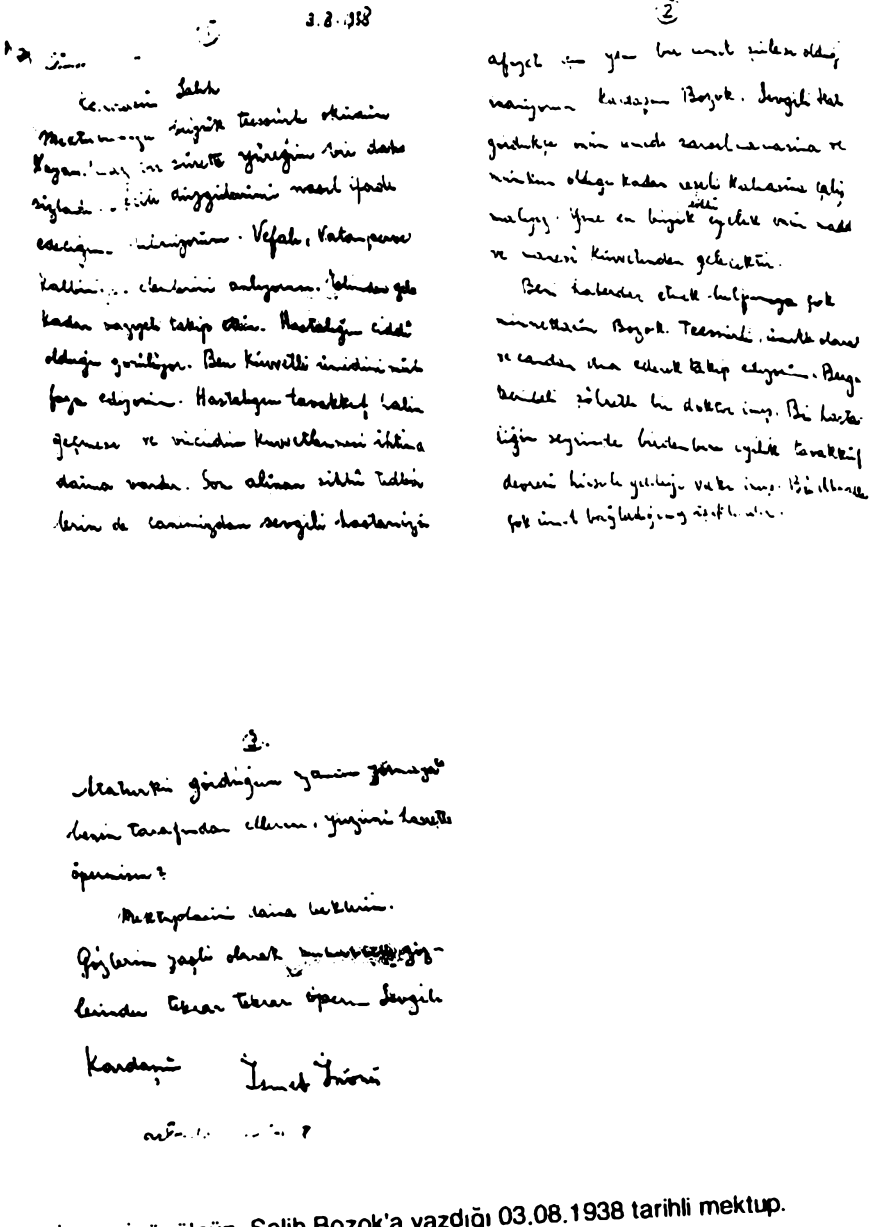

Atatürk ve Salih Bozok bir askerî manevrada: "İşte Paşam, askeriniz!.."

11 mayıs 1938, Çiftlik: soldan sağa, Başyaver Celal Bey, Ülkü, Atatürk, Salih Bozok ve Hasan Rıza Soyak. Fotoğrafın arkasına Salih Bozok'un el yazısıyla şu not düşülmüş: *"Atatürk karaciğer rahatsızlığının başında Fransa'dan getirtilen Prof. Fissenger bir buçuk ay istirahat tavsiye etmiş ve onu müteakip kalkarak Orman Çiftliği'ne gitmişti. Bu fotoğraf o zaman orada alınmıştır."*

İsmet İnönü'nün, Salih Bozok'a yazdığı 03.08.1938 tarihli mektup.

İsmet İnönü

14. 8. 1938

Sevgili Kardaşım Salih Bozok

14 Tarihli mektubunuza cevabı vermek
borcumda şimdiye oldu. Hayret ve
Matbuk tekrar memleketinize dönüp
verimli hali ile çalışmaya başlamış
olacak. Müşkülü çok olmuştu, çok bilgili
Zatın bütün ehemmiyetle, kayrat
ve gayretle başlandığı için, güzel işlerler ve
hayırlı olacak işlerler

İsmet İnönü'nün, Salih Bozok'a yazdığı 14.08.1938 tarihli mektup.

(2)

Beni bu münasebetle şimdiden sizin
muvaffakiyetiniz için size çok müştekkirim
efendim Bozok.

Matbuk geçen gün Dr. Hasan Rıfkı
efendi yollamış idi. Bay Bozok
vaziyeti ile tarzını arz ettim. Matbuk
Nişe ve Silivri'de tekrar görmek
iştiyak ve hayranı kaydı ile başka
sözlerde bulunmuştu.

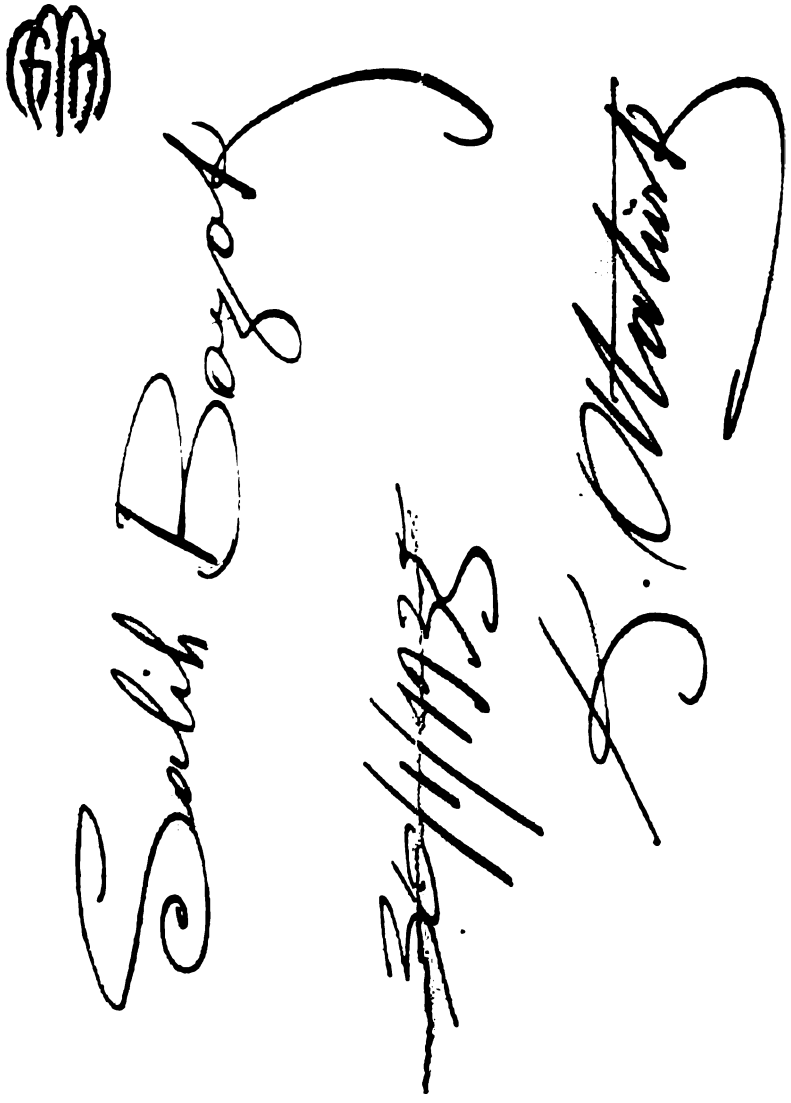
Gönlünüzden geçenin çoktan olduğuna kanaatim
Bozok İsmet İnönü

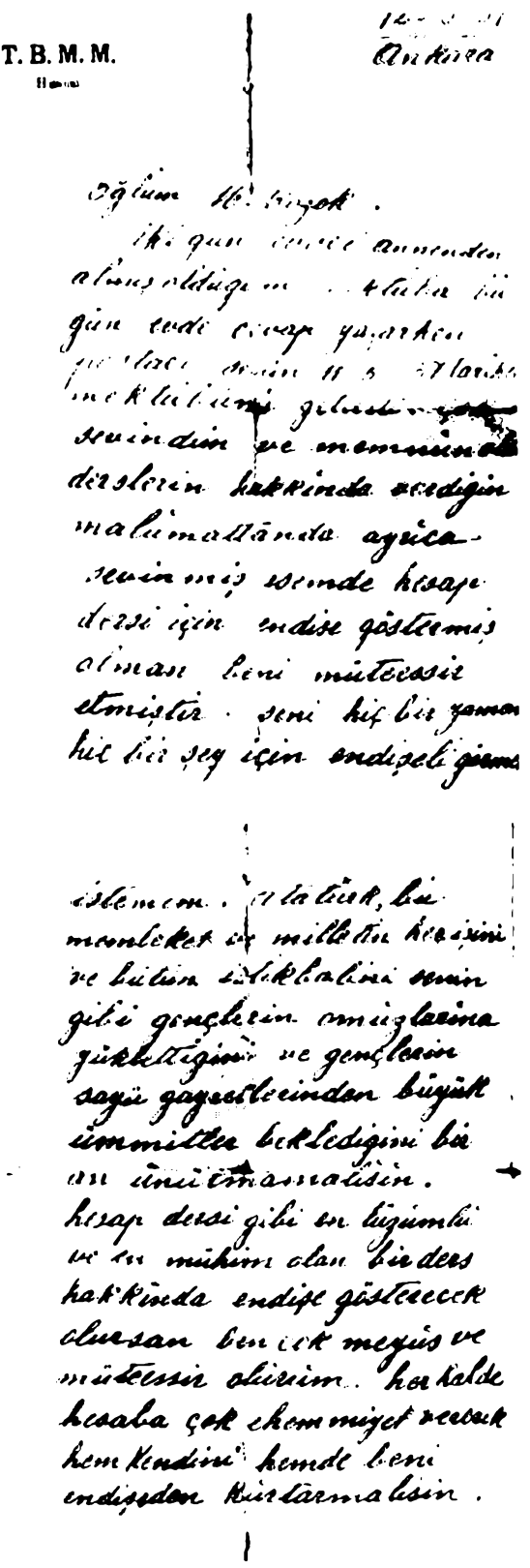
Atatürk'ün son yılları: "Rüyamda bir öküz beni kovalarken nasıl altımı ıslattığımı anlattım. Ben daha lafımı bitirmeden Atatürk gülmeye başladı. Bu, onun son gülüşü idi..."

Salih Bozok, Atatürk'ten sonra bu kez İkinci Adam'ın yanında...

Atatürk'ün Salih Bozok'a imzalayıp hediye ettiği 30 ocak 1935 tarihli imza.

T. B. M. M.

Ankara

Oğlum Muzaffer Bozok.

İki gün evvel annenden almış olduğum mektuba bugün evde cevap yazarken postacı senin 11-5-37 tarihli mektubunu getirdi. Çok sevindim ve memnun oldum. Derslerin hakkında verdiğin malumattan da ayrıca sevinmiş isem de hesap dersi için endişe göstermiş olman beni müteessir etmiştir. Seni hiçbir zaman, hiçbir şey için endişeli görmek istemem. Atatürk('ün), bu memleket ve milletin her işini ve bütün istikbalini senin gibi gençlerin omuzlarına yüklettiğini ve gençlerin gayretlerinden büyük ümitler beklediğini bir an unutmamalısın. Hesap dersi gibi en lüzumlu ve en mühim olan bir ders hakkında endişe gösterecek olursan ben çok meyus ve müteessir olurum. Herhalde hesaba çok ehemmiyet vererek hem kendini, hem de beni endişeden kurtarmalısın. Hamdolsun rahatsızlığım geçmiştir. Bugün de evden çıkarak meclise geldim ve bu mektubu da sana mecliste yazdım. Senin de daima afiyet ve muvaffakiyetini diler sevgi ile de gözlerinden öperim oğlum...

Baban S. Bozok".

Meclis'ten oğlu Muzaffer Bozok'a yazdığı mektup...

Salih Bozok'un oğlu (en önde koyu renk kravatlı) Muzaffer Bozok.

İsmet İnönü'nün, Salih Bozok'a çektiği telgraf.

T. C.
P. T. T. U. M.

Postes telgraf muamelesinden dolayı mes'uliyet kabul etmez

TELGRAF

Adres :

Yol No. 2317

Not
Atatürk Evi'nin önündeki
ölümün müteakip kapıda
bekleyen gazetecilere
gönderilen telgraf

SAYIN SALIH BOZOK BILECIK MEBUSU SISL

ILK MERKEZ	M	KELIME	VERILDIĞI Tarih	Saat	RESMI	ORTA MERKEZ	ALINDIĞI Tarih	Saat	IMZA
38	ANKARA CANKAYA	32	31	10/11	12	--			

TESELLI KABUL ETMEZ FELAKET ICINDE SIZIN HALINIZ AILECE
ESSURUMUZU BIR KAT DAHA AGIRLASTIRDI MUHABBETLE GOZLERINDE
OPERIM YUREKTEN SIFA DILERIM --- ISMET INONU ..

10 Kasım

"İşim bitti artık!.."

Maddî manevî hiçbir kuvvet, hiçbir mucize artık onu kurtaramayacaktı. Saraya uykuda yürüyen adamlar gibi gelip gidiyordum. O günlere ait hiçbir hatıramı tespit etmeye muvaffak olamadım. Birisi belki adımı sorsa cevap verecek halde değildim. Yalnız Atatürk'ün öldüğü günü hiç unutamıyorum. Hekimler büyük ölünün odasından çıktıkları zaman yüzüm kimbilir nasıl korkunç bir hal almış ki operatörü Mim Kemal Bey telaşlanarak: "Nereye gidiyorsun?" diye sormaya mecbur oldu.

"Hiç" dedim, "gidiyorum. İşim bitti artık!.."

Fakat M. Kemal Bey bırakmadı. Kolumdan tutarak aşağıya kadar indirdi. Kalbim iki değirmentaşı arasına düşmüş bir buğday tanesi olsa, ancak bu kadar ezilirdi. Ne ağlayabiliyor, ne konuşabiliyor, ne de konuşulanları anlıyordum. Bir ara büsbütün kendimden geçmişim. Odadan deli gibi fırladım.

"Nereye?.." diye arkamdan koştular.

"Şimdi geliyorum!" dedim.

Fakat bundan sonrasını hiç ama hiç hatırlamıyorum. Gözümü açtığım zaman kendimi hastanede buldum.

Tanıkların notu:

"Bozok, Atatürk'e kavuştu"

Evet, Salih Bozok kendisini hastanede bulmuştur. Çünkü Atatürk öldüğü an odasına girmiş ve o büyük adamın ellerini öpmek suretiyle ona veda ettikten sonra aşağı kata inerek boş bulduğu Muhafız Kumandanı İsmail Hakkı Tekçe'nin odasına kendisini atmıştır. Birkaç saniye sonra mezkûr odadan bir silah sesi işitenler kapıyı açıp da içeri girdikleri zaman onu kanlar içinde yerde bulmuşlardır. Tabancasından kalbine sıktığı bir kurşun onu yere yıkmıştı.

Bir iki milimetrelik bir inhiraf[1] ile kalp hedefini bulamayan bu mermi, bütün ciğerini boydan boya delip geçmiş, sırtında saplanıp kalmıştı. Fazla miktarda kan kaybettiğini gören Operatör M. Kemal Bey onu derhal Şişli Sıhhat Yurdu'na kaldırıp ameliyata almak suretiyle hayatının kurtulması hususunda en büyük yardımcı olmuştur. Bir müddet hastanede kaldı ve bu arada ikinci bir ameliyat yapılarak ciğerinin arka kısmında kalan kurşun çıkartıldı, bu suretle mahzun ve mükedder daha bir müddet yaşadı. Ve nihayet 1941 yılının 25 nisan günü hayata gözlerini yumdu. Ertesi gün *Yeni Sabah* gazetesinde yazar Aka Gündüz onun için kaleme aldığı yazısını şöyle bitiriyordu:

"Salih Bozok, Atatürk'e kavuştu."

1 Sapma.

İçindekiler

7 Önsöz

15 Hatıralarıma başlarken

17 Selanik'teki hayat
Mustafa Kemal'e kurşun attılar

23 Kolağası Mustafa Kemal
"Bana da 'Selanikli Kemal' derler"

27 Mustafa Kemal'den ilk haberler
"Beni unutmayın!"

37 Bingazi mektubu
"Mustafa Kemal'in fasulye ayıklamasını görmelisin"

47 Mustafa Kemal gözyaşlarıyla sordu:
"Selanik'i nasıl bıraktın?.."

49 Bir izdivaç üzerine...
"Hayat kadınsız olmaz!"

51 Mustafa Kemal'in görüşü:
"Almanlar yenilecek!"

55 Çanakkale'den
"Emekli olup bir köşeye çekilmeyi düşündüm, olmadı"

57 Mustafa Kemal Doğu'da
"Nah sana!.."

63 Mustafa Kemal-Enver Paşa çekişmesi
Kemal Paşa'nın istifası

69 Enver Paşa'nın yalısında...
Bir suikast girişimi?

71 Millî Mücadele hazırlığı
"Hükûmetin bana gücü yetmez"

75 Ankara'da
"Kemal Paşa'yı tanır mısınız?"

79 Büyük Taarruz
Çay ziyafeti yerine saldırı

83 Zaferden sonra
M. Kemal Paşa esir Trikopis'e ne sordu?

87 İngiliz konsolos nasıl kovuldu?
"Öyleyse Yunanistan'a gidiniz!"

89 Latife Hanım'ın evinde
"Paşa evlenirse eskisi gibi içmez zannediyorduk"

95 Zübeyde Hanım'ın mezarı başında
"Gözyaşları ona gözlerini kaybettirdi"

99 Sade bir nikâh merasimi
"Biz Latife Hanım'la evlenmeye karar verdik!"

101 Latife Hanım'ın mektupları (1)
"Deli gibiyim!.."

105 Latife Hanım'ın mektupları (2)
"Mektubu okumazsa yakınız!..
Yansın ve yıkılsın..."

109 Latife Hanım'ın mektupları (3)
"Git kocamla konuş, gerginliğe son vermesini rica et"

111 Kemal Paşa-Latife Hanım
Böyle evlendiler, böyle ayrıldılar

115 İsmet Paşa-Fethi Bey tartışması
"O halde sen de alçaksın!.."

117 Sofrada sarhoş Çetinkaya'yla tartışma

"Bana bak Ali Bey, ben senden daha komitacıyım"

121 Atatürk İnönü'ye bağırıyordu:
"İsmet!.. İsmet!.. Seni mahvederim!.."

127 Serbest Fırka Olayı
İsmet Paşa'nın karşısında ağlamaya başladım

135 Atatürk ve İsmet Paşa
Neden, nasıl küstüler?

139 Stadyum krizi
İnönü: "Atatürk bir dilim ekmek yese, yarısını bana yedirir"

149 Ata'nın hastalığında Bozok-İnönü mektuplaşması
"Gözlerim yaşlı olarak..."

153 Atatürk'ün son günleri
Rüyada dans

157 Nöbet defterinden
Atatürk ölüyordu...

161 10 Kasım
"İşim bitti artık!.."

163 Tanıkların notu:
"Bozok, Atatürk'e kavuştu"